

Ceviriler:

ARAP KÖKENLİ HİRİSTİYANLAR VE İSLAM FETİHLERİ İLE OLAN İLİŞKİLERİ*

Yazan: MUHAMMED DAYFALLAH EL-BATÂYİNE**

Çeviren: ABDULHALİK BAKIR***

Dindarlık, insanların, varlığı hususunda görüş birliği içinde oldukları, fakat aynı zamanda uygulanışı konusunda farklı gruplara ayrıldıkları bir olgudur. Araplar da, diğer milletler gibi birçok dine mensup olmuşlardır ki, Hıristiyanlık da bunlardan birisidir. Sonra İslam dini ortaya çıktı ve insanlarda gel-git olayını andıran bir düşünce akımının meydana gelmesine sebep oldu. İnsanların düşünce hayatında bir durumdan diğerine geçiş ve değişiklik kabiliyeti her zaman canlılığını korumuşsa da, bu olay kolay bir şekilde gerçekleşmemiştir. Hatta bu olgu, kendine has bazı kısıtlamalarla karşılaştığı gibi, en azından başlangıç safhasında muhalefetin varlığını da engellememiştir.

Bu araştırma, Arap kökenli Hıristiyanlar ile İslam'ın yayılışı arasındaki ilişkileri öğrenmeye yönelik bir çalışmadır. Ayrıca onların (Hıristiyanların) İslam fetih hareketine ve bu hareketin Arap Yarımadası, Suriye ve Irak'taki yayılışına karşı göstermiş oldukları reaksiyonları izlemek, bunları belirleyen faktörleri ortaya çıkarmak ve bu faktörlere etki yapan İslamî faaliyetin rolünü tespit etmek amacını taşımaktadır. Konunun genel seyri, girişte İslam öncesi devirlerde, adı geçen bölgelerde Hıristiyan inancının Araplar arasında yayılışını ele almayı gerekli kılmıştır.

İsa (A.S.)'nın, insanları, Allah'ı bilmeye çağrısından kısa süre sonra,¹ Filistin topraklarında onun inancını paylaşan taraftarları, Yahudilerin düş-

* Bu çalışma, Dr. Muhammed Dayfallah el-Batâyine tarafından yazılan ve " el-Alâkatu Beyne Nasârâ el-Arab ve Hareketü'l Fethi'l-Islami fi'l-Ceziretü'l-Arabiyye ve'ş-Şam ve'l-Irak " adı ile el-Müarrihu'l-Arabi dergisinin (London, 1982, S. 22) 37-112. Sahifeleri arasında yer alan makalenin tercümesidir.

** Yermük Üniversitesi, İnsani İlimler Fakültesi İslam Medeniyeti Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi - İrbid (Ürdün).

*** Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi - Elazığ.

¹ Bkz. "İbnu'l-İbrî, Tarihu Muhtasari'd-Düvel", Beyrut, 1958, s. 66-70. Yazar, bazı dipnotlarda eserlerin cilt ve sayfa numaralarını, bazılarında da baskı yeri ve tarihlerini

manca tutumları² ve Roma imparatorlarının yoğun baskısı³ gibi çok ağır şartlar altında onun idealini devam ettirmeye çalıştılar. Bu durum ise, insanların Hıristiyanlığa karşı soğuk davranmalarına sebep oldu. Böylece bu dini seçen kişiler, gözlerden uzak kalmaya ve aşırı gizliliğe büründüler⁴. Bu aşırı baskılar sonucunda bazı Hıristiyanlar, daha tehlikesiz bölgelere göç etmek zorunda kaldılar⁵. Görüldüğü gibi işte onlar, Hıristiyanlığın yayılış tarihinin bu devresinde, buralarda, bu dinin yayılmasına zemin hazırlamışlardır.

Roma imparatorlarının, Hıristiyanlara baskı politikaları, aynı biçimde ve aralıksız olmamıştır. Onlardan bazıları, İmparator Konstantinos'un M. 314 yılında⁶ bu dini resmen kabul etmesine kadar, Hıristiyanlara yakınlık gösterdiler⁷. Bu aşamadan sonra da Hıristiyanlık yeni bir devreye girmiş oldu. İsa (A.S.)'nın getirdiği dinin ortaya çıkışı ile, Konstantinos'un, Hıristiyanlığı kabulü arasındaki zaman zarfını yaklaşık üç yüz yıl olarak tespit etmek mümkündür⁸. Şüphesiz ki, Hıristiyanlık, bu dönemde karşılaştığı olaylardan büyük şekilde etkilenmiştir. Konstantinos, Hıristiyanlık ilmini öğrenmek istediğinde, nakledilen rivâyetlere göre, bu ilmin toplam onüç makaleden meydana geldiğini gördü⁹.

Roma, Konstantinos'un Hıristiyanlığı seçmesinden sonra, bu inancı desteklemeye başladı. Hatta Hıristiyanlık, zamanla Roma nüfûz ve hâkimiyetinin

göstermemiş ve yazmaları matbu gibi vermiştir. Bunları düzelterek ilgili dipnotun sonunda vermeye çalıştık. (Çev.).

² Bkz. İbn Bitrik, "et-Tarihu'l-Mecmu' alât' -Tahkik ve't-Tasdik", Beyrut, 1909, s. 6.

³ İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 66-79; İbnu'l-Esîr, "el-Kamil fi't-Tarih", Beyrut, (Trz.), c. I, s. 230; el-İsfahânî, "Tarihu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya", Leipzig, 1844, s. 65-66; Trimmingham, J. Christianity Among "The Arabs In Pre İslamic Times", London, p. 6.

⁴ el-Ya'kubî, "Tarihu'l-Ya'kubî", Beyrut, 1960, c. I, s. 74; Cevad Ali, "el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm", Bağdat, 1976, c. VI, s. 624.

⁵ İbn Kuteybe, el-Me'arif, (Thk: Muhammed İsmail Abdullah el-İbadî), s. 25, 277; el-Ya'kubî, Tarih, c. I, s. 199; el-Mes'ûdî, "Murûcu'z-Zeheb ve Me'adini'l-Cevher", (Thk: Muhammed Muhyeddin Abdulhamid), Mısır, 1966, c. I, s. 47-48; en-Nüveyrî, "Nihayetü'l-Ereb fi funûni'l-Edeb", Kahire, 1347, c. IV, s. 259; Trimmingham, Christianity, p. 63.

⁶ İbnu'l-İbrî, Tarih, s. 76-79.

⁷ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 153; İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 79; Norman H. Baynes, "el-İmbaratıyyetü'l-Bizantıyye", (Trc: Hüseyin Mu'nis-Mahmud Yusuf Zayid), Kahire, 1957, s. 8-9.

⁸ el-İsfahânî, "Tarih", s. 60-61; İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 65-89.

⁹ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 153. Ayrıca bk. Muhammed Ebu Zahre, "Muhadarât fi'n-Nasraniyye", Kahire, 1966, s. 35-41; Mary b. Süleyman, "Ahbaru Betârikatu Kursıyyi'l-Maşrik, Rumiye el-Kubra", 1899, s. 14.

simgelerinden birisi haline geldi. Hıristiyan dininin yayılmasını daha da artıran bu desteğe ve İmparatorluğun sarfetmiş olduğu yoğun çabalara rağmen, Roma Devleti, Hıristiyan düşüncesini birleştirmeyi başaramamıştır. Yine de bu olay, her iki taraf arasındaki diyalogu ve bu diyalogun taraflara sağladığı faydaları azaltmamaktadır. Hatta, -Konstantinos görmüş olduğu bir rüya neticesinde Hıristiyanlığı seçti- denilmesi de onun kıymetini azaltmaz¹⁰.

İmparatorluğun durumuna gelince, büyük ihtimalle Hıristiyanlığı din olarak seçmesinden sonra Roma İmparatorluğu, kendi halklarına ve Fars kültürünün yayılmasına karşı direncini artırmıştır¹¹. Bununla da Roma, halkları kendine yakınlaştırmak amacıyla dış ilişkiler alanında ve siyasî nüfuzunu genişletmede, düşmanları mağlup etmek maksadıyla ordularını güçlendirmede ve ekonomisini iyileştirmede, Hıristiyanlığı bir koz olarak kullanma fırsatını yakalamıştır¹².

Bu durumdan sonra Roma İmparatorluğu, Hıristiyanlığın destekçisi ve hamisi oldu. Ayrıca yabancı devletlerin yandaşı durumundaki Hıristiyanların problemleri ile ilgilenmek, artık Roma dış siyasetinin vazgeçilmez unsurlarından birisi haline geldi. Hatta Roma'nın, Hıristiyanlığı, diğer yabancı devletlerin içişlerine müdahalede kullanması bile engellenmemekteydi. Örneğin, Sasanî Hükümdarı Kisra Perviz zamanında Fars-Bizans ilişkileri çerçevesinde ilginç bir olay meydana geldi. Kisra, kaybetmiş olduğu tahtını geri almak için Bizans Kralı Maurikios'tan yardım istedi. Onun bu isteği gerçekleşince de bir ferman çıkararak Hıristiyanlara iyi muamele edilmesini ve onlara her hususta öncelik tanınmasını emretti¹³. Ayrıca ülkesinde onlara iki heykel (mabed) inşa edilmesine izin verdi¹⁴. Nakledilen rivâyetlere göre Maurikios, bu krala, içlerinde haç resmi bulunan iki elbise hediye etti, o da hiç tereddüt etmeden bunları giydi, Farslar bunu görünce, onun Hıristiyanlığı seçtiğini ileri sürdüler¹⁵.

¹⁰ Bkz. İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 79; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XV, s. 273; Mary b. Süleyman, Ahbar, s. 13.

¹¹ Bkz. Norman H. Baynes, el-İmbaratoriyye, s. 9.

¹² Cevad Ali, el-Mufassal, s. 594-596. Ayrıca bk. Ahmed İbrahim eş-Şerif, "Kureyş Kabiletü'l-Arab Kable'l-İslâm", "Mecelletü Külliyyeti'l-Adâb ve't-Terbiye", Kuveyt, 1972/1392, S. 1, s. 50.

¹³ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 169; et-Taberî, "Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk", (Thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Mısır, (Trz.), c. II, s. 175-182; el-Mes'udî, Murûc, c. I, s. 206-209; İbnu'l-Esir, el-Kamil, c. I, s. 191-192; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XV, s. 217-219; Mary b. Süleyman, Ahbar, s. 56; Butler, "The Arab Conquest of Egypt" Sec. ed. Oxford, pp. 55.

¹⁴ İbnu'l-Esir, "Tarih", c. I, s. 91; İbn Haldun, "Tarihu İbn Haldun", Mısır, 1971, c. II, s. 220.

¹⁵ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 43.

Bizans, Hıristiyan dinini, kendine tâbi olan halklara ve civar bölgelerin halklarına etki yapmak için kullandığı vasıtalarından biri haline getirdi. Araplar da bu topluluklardan birisiydi ki, bir kısmı Bizans'a, diğer kısmı da ya Fars Devleti'ne bağlıydı ya da bu iki devletin (Bizans ve Sasanî) nüfûz alanının dışında kalmıştı.

Araplar, milattan önce geçim sıkıntısı ve kendi kabileleri arasında meydana gelen olaylar sebebiyle Arap Yarımadası'nın dışına yayılmışlardı¹⁶. Tarih ve coğrafyayı ele alan kaynaklarda, özellikle de İslam'ın ortaya çıkışından az önceki dönemde yaşayan kabilelerin ve oturdukları bölgelerin büyük kısmı zikredilmektedir. Şam'da Kuda'a'ya bağlı bazı kabileler ikâmet etmekteydi ki, Kinnesrin ve Haleb dolaylarında yerleşen Tenûh onlardandır¹⁷. İslam fetih hareketinin başladığı güne kadar Süleyh kolu da burada ikâmet ediyordu¹⁸. Cüheyne de bunlardandır ve İslam'ın zuhuru ve Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiği zamana kadar bu kabilenin ikâmet yeri, Belî ve Cüzâm kabilelerinin yakınındaki bir çiftlik bölgesindeydi¹⁹. Behra Kabilesi'nin ikâmet yeri ise, Belî Kabilesi'nin ikâmet ettiği bölgenin kuzeyinde, Yenbu'dan Akabetu Eyle'ye kadar uzanıyordu²⁰. Kelb Kabilesi'nin ikâmet bölgesi, Cahiliye devrinde Dumetü'l-Cendel, Tebûk, Suriye dolaylarından Tayy Kabilesi'nin bulunduğu yere kadar uzanıyordu²¹. Sonra Tenûh ve Süleyh'den sonra Gassân Kabilesi de Suriye'ye yerleşti. Bu kabilenin ikâmet yerinin Yermük, Culân, Ğotatu Dımaşk, Belka' ve Ürdün'de olduğu zikredilmiştir²². Cüzâm Kabilesi de, Suriye'nin güneyinde yer alan Eyle ile Medyen, oradan Tebûk'e, oradan da Ezruh'a uzanan Hasmi bölgesindeydi²³. Tayy Kabilesi, Benî Esed Kabilesi'nin yakınına yerleşmişti ve burada bulunan Ecâ ve Selma adındaki iki dağa hâkim olmuştu. Bu kabile mensupları, İslam fetihlerinin yapıldığı

¹⁶ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 43; el-İsfahânî, "Tarih", s. 86.

¹⁷ İbn Kuteybe, "el-Me'arif", s. 278-279; el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 365-366; İbn Abdirabbih, "el-İkdu'l-Ferîd", (Thk: Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn el-Ebyârî), Kahire, (Trz.), c. II, s. 371-374.

¹⁸ el-Belazurî, "Fütûhu'l-Buldan", (Thk: Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ'), Mısır, 1957, s. 150-151; el-Kalkaşandî, "Subhu'l-A'şâ fi Sinâ'atü'l-İnşâ", Mısır, (Trz.), c. I, s. 318.

¹⁹ el-Bekrî, "Mu'cemu mâ İsta'cemu min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi", (Thk: Mustafa es-Sakka), Mısır, 1945, c. I, s. 50.

²⁰ el-Kalkaşandî, "Subh", c. I, s. 317.

²¹ el-Bekrî, "Mu'cemu", c. I, s. 50; el-Kalkaşandî, "Subh", c. I, s. 316.

²² el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 367; el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 205-207.

²³ el-Hemdânî, "Sıfatu Cezîretü'l-Arab", Mısır, (Trz.), s. 129.

zamana kadar bu bölgede yaşadılar, bu tarihten sonra da buradan ayrıldılar²⁴. Bazı Araplar da Rakka Şehri'ne yerleştiler²⁵.

Araplar Irak'a da yayılmışlardı, onlardan Eyâd Kabilesi el-Cezîre toprakları ile Basra toprakları arasında yer alan Irak Sevad'ına yerleşmişti²⁶. Sonra bazıları buradan ayrılarak Fırat Ceziresi'ne, diğerleri de Suriye'ye geçti²⁷. Rabia'ya bağlı kabilelerden olan Bekr, Anze ve Zubey'a Kabileleri, Tağlib Kabilesi'ni mağlup ettikten sonra Yemâme'den başlayarak Irak Sevad'ının etrafına, oradan da Eyle ve Hit'e kadar uzanan bölgeye yayılmışlardı²⁸. Hîre şehri, Temîm, Tayy, Gassân, İbâd ve diğer kabilelerin karışımından meydana gelen Araplar'ı barındırıyordu²⁹. Tenûh da Enbar bölgesinden ayrılarak Hîre'ye yerleşti. Onlarla Lahmîler ve Farıslar arasında savaşlar çıkmıştı. Bu sebeple Tenûh'a bağlı bir topluluk buradan ayrılarak Suriye'ye geçti³⁰. Rabia ve Mudar Kabilelerine mensup bazı Arap toplulukları da Fırat ve Dicle arasında yer alan el-Cezîre bölgesine yerleştiler ve burada yurtlara ve meralara sahip oldular³¹. Yine Yemen, Rabia ve Mudar Kabilelerine bağlı bazı kitleler Suriye bölgesi'ne yayıldılar³². Irak, Suriye ve Yemen Ovası'nda bulunan bölgelerde, meralarından ve sularından yararlanıp da, Arapların yerleşmediği bir yer kalmamıştı³³. İşte Arapların bu bölgelere yayılmasındandır ki, Yunanlılar ve Romalılar, Arapların yaşadığı toprakları, Arap Yarımadası ve Şam Bölgesi (Bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin topraklarını kapsıyor) olarak görmüşler ve tanıtmışlardır³⁴.

Irak ve Şam mînakalarına yayılan Arap Kabilelerinin Bizans'la, İran arasında yer alan bir bölgede yerleşmeleri, aralarındaki siyasi nüfûz ve karşılıklı çıkar sebebiyle her iki devletin de ilgisini çekiyordu³⁵. Bu sebepten dolayı da

²⁴ el-Kalkaşandî, "Subh", c. I, s. 320.

²⁵ el-Belazurî, "Fütûh", s. 237.

²⁶ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 208.

²⁷ İbn Kuteybe, "eş-Şi'r ve eş-Şu'ara", (Thk: Ahmed Muhammed Şakir), Mısır, 1966, s. 199-200; el-İsfahânî, "Tarih", s. 85-86.

²⁸ el-Bekrî, "Mu'cem", s. 85-86.

²⁹ Ebu Ubeyd, "Kitabu'l-Emvâl", (Thk: Muhammed Halil Heras), Mısır, (Trz.), s. 39.

³⁰ et-Taberî, "Tarih", s. 42.

³¹ el-İstahri, "el-Mesâlik ve'l-Memâlik". (Thk: Muhammed Câbir Abdul'al el-Hüseyn), Mısır, 1961, s. 20; İbn Havkal, "Kitâbu Sureti'l-Arz", Beyrut, (Trz.), s. 29.

³² el-İstahri, "el-Mesâlik", s. 26; İbn Havkal, "Kitab", s. 29.

³³ İbn Havkal, "Kitab", s. 41.

³⁴ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. I, s. 21.

³⁵ İrfan Kavar, "The Arab kingdom of Ghassan", The Muslim World. 1956, Vol. 46, pp. 202.

adı geçen devletler, diğer kabileler üzerindeki otoritelerini tanımak ve yıllık bazı maddî yardımlar karşılığında bazı kabileleri müttefik ilan edip, sınırları ve korunması güç olan bölgeleri korumak ve başka kabilelerin buralara yapmış oldukları saldırıları püskürtmek maksadıyla onlara yetki vermeye başladılar. Bizans ve Sasanî Devleti'nin, bu kabilelere karşı tutum ve davranışları, onların siyasî, dinî ve ekonomik durumlarını büyük bir ihtimalle etkilemiştir. Hatta bu etkinin bazı uzantılarını, daha sonra bu kabilelerle İslam Devleti ve İslam'ın yayılış hareketi arasındaki ilişkilerin yapısında görmemiz mümkündür³⁶.

İslam'ın ortaya çıkışına yakın bir dönemde Lahmîler Irak'ta Farslarla, Gassânîler de Suriye ve civarlarında Bizans'la ittifak oluşturmuşlardı³⁷.

İbn Habib'in, el-Muhabber adlı eserinde konuyla ilgili zekrettiği bir rivâyet, yukarıda belirtilen müttefikler arasındaki ilişkilerin bazı yönlerini ve hedeflerini anlatmış olsa gerektir. İbn Habib burada: "Gassân Kabilesi, Süleyh Kabilesini mağlup edince, Bizans hükümdarı, Gassânîlerin Farslarla yakın ilişkiler kuracağından korktu ve onlara şöyle bir mektup yazdı: "Ben sizleri Süleyh Kabilesinin bulunduğu konuma getiriyorum". Ayrıca kendisiyle onlar arasında imzalanacak şu anlaşmayı yazdı: "Araplardan size herhangi bir tehlike gelirse kırkbin Bizans askeriyile sizi desteklerim. Araplardan bize yönelik bir tehlike söz konusu olursa, siz de bize yirmi bin askerle destek olacaksınız. Buna mukabil, bizimle İranlılar arasındaki meselelere karışmayacaksınız" şeklinde bilgi verir. Rivâyetin devamında onlar da bu anlaşmayı kabul ettiler ve iki taraf arasında bazı yazışmalar gerçekleştirildi denilmektedir³⁸.

Anlatılan yardım hacmindeki abartı açıkça görülmektedir. İki taraf arasında bir anlaşma yapılmış olsun veya olmasın, nakledilen haber, aralarında imzalanan anlaşmanın hedeflerini yansıtmaktadır. Gassânîlerden, Bizans'la İranlılar arasına girmemelerini istemeye gelince, bununla Bizans'a karşı İranlılardan yana taraf olmak kastediliyorsa, bu doğrudur. Yok eğer bununla tarafsız kalmaları kastediliyorsa, bu olay, Gassânîlerin İranlılar'a karşı, Bizans'ın yanında yer almalarını gösteren tarihi gerçeklere ters düşmektedir.

Philip Mayerson'un belirttiğine göre Bizans İmparatoru Justinianos (m. 527-565), el-Hâris el-Gassânî'yi müttefiki yaptı ve bu şahsın bütün Arap

³⁶ Cevad Ali, "el-Mufasssal", c. II, s. 4-42, 601-604.

³⁷ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 149; "Trimingham", Christianity, p. 180.

³⁸ İbn Habib, "el-Muhabber", (Thk: Eliza Lichtenstater), Haydarabad, 1942, s. 371.

Kabileleri üzerine kabul ettireceği otoritesini tanıdı. Justinianos, Gassânîlerin, İranlıların müttefikleri yaptıkları ve Bizans sınırlarına başarılı baskınlar düzenledikleri Lahmîlerle eşit duruma gelmeleri için bu yola başvurdu. Bundan başka Justinianos, savaş tekniğini iyi bilen bir düşmana karşı sınırları savunmak için Arapları savaşta kullanma siyasetinin askerî ve ekonomik yönden pratik ve sonuç verici bir çözüm olacağını kavriyordu³⁹.

Bizans'ın, Gassânîleri, diğer Arap kabilelerine karşı desteklemesi karşısında et-Taberî, tarihle ilgili eserinde⁴⁰, İranlıların, Şam topraklarını ve kendilerine yakın ilişkide bulunmayan Arapların yurtlarını ele geçirmek maksadıyla Lahmî emirinin emrine iki bölük asker verdiklerini ve bu bölüklerin ed-Duser ve eş-Şehba diye adlandırıldıklarını zikretmektedir. İbn Abdірabbih ise el-İkdu'l-Ferid⁴¹ adlı eserinde, adı geçen iki bölüğe es-Sanâi' ve el-Vezâi' şeklinde anılan iki bölük daha eklemektedir.

Lahmîlerle, İranlılar ve Gassânîlerle, Bizans arasındaki köklü ilişkiler, bu kabilelerin siyasî hayatında yeni bir sayfa açmış oldu. Tabii ki, bu ilişkilerde her iki Arap Emîrliği'nin de Bizans'a ve İranlılara bağımlılığı söz konusudur⁴². Bu durum, aynı zamanda iki emîrliğin kendi aralarındaki karşılıklı ilişkileri ve bu ilişkilerin, Bizans ile İranlılar arasında savaş ve barış şeklinde devam eden durumdan etkilenmesini de kapsıyordu. Hatta bu durum Lahmîlerle, Gassânîlerin diğer Arap Kabilelerini kendi hâkimiyetleri altına alma çabalarını da içine alıyordu. Elbette ki, bu çabalar, içiçe bulunan iki daire şeklinde yürütülüyordu. Bunlardan birincisi Lahmîlerle Gassânîlerin çıkar ve nüfuzlarını temsil ediyor, bunu içine alan diğer ikincisi de ayrı ayrı İranlılarla, Bizans'ın çıkar ve nüfuzlarını gözetmekteydi.

³⁹ Bkz. Philip Mayerson, "The First Muslim Attacks on Southern Palestine" " A.D. 633-634". 1964, pp. 188-189.

⁴⁰ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 67; el-İsfahanî, "Tarih", s. 88.

⁴¹ İbn Abdірabbih, "el-İkd", c. II, s. 234. İbn Abdірabbih, "el-İkdu'l-Ferid" adlı eserinde es-Sanâi' kavramını, en-Nu'man'a katılan Araplar olarak tanımlarken, el-Vezâi' kavramının da Hîre'de, en-Nu'man'ın yanında ikâmet eden Araplar için kullanıldığını ifade etmektedir. (Bkz. İbn Abdірabbih, el-İkd, c. II, s. 234). El-Meydanî'nin, "Mecma'u'l-Emsâl" adlı eserinde, es-Sanâi' için şöyle denmektedir: Sa'lebe'nin iki oğlu Benû Kays ve Benû Temîmu'l-Lât demektir. Onlar kralın has adamlarındandırlar ve kapısını hiç boş bırakmazlardı. El-Vezâi' ise, Fars hükümdarının, Arap emirlerini korumak maksadıyla Hîre'de yerleştirmiş olduğu bin kişiden oluşan Fars birliğidir. Bu birlik, bir yıl boyunca bu görevi sürdürdükten sonra memleketine döner, yerine yine bin kişiden meydana gelen yeni bir birlik gelirdi. Bkz. el-Meydanî, Mecma'u'l-Emsâl, Kahire, 1342, c. I, s. 124.

⁴² R.N. Frye: "The Cambridge History of Iran", Vol. 4, pp. 2.

Buna rağmen adı geçen iki emîrliğin gücünü ve otoritesini fazlaca bü-yütmememiz gerekir. Bağımlılıkları yanında, tâbi olmanın devamlılığı ve be-kası her zaman metbu'un (tâbi olunan) insiyatıfına bağlıdır⁴³. Bu iki emîrli-ğin yetkileri, merkezî hükümetin tayin etmiş olduğu idarecinin yetkilerine bağlıydı⁴⁴. Bunların yanında, İranlılarla, Bizanslıların, kendi bölgelerinde saldırılarda bulunan düşman kuvvetlerini püskürtmek için kullandıkları bazı karakollar ve müstahkem şehirler de bulunmaktaydı⁴⁵. İbn Havkal ve el-İstahrî, Arapların bu bölgedeki durumunun, Arap kabilelerinin buradaki iki büyük devletin tâbiyetinde olmaları ve dinlerinden etkilenmeleri sebebiyle, İranlılarla Bizanslılara bağımlılıktan ibaret olduğunu söylemektedirler⁴⁶.

İbnu'l-Esîr⁴⁷ ise, bu konuda şöyle der: Gassânîler, Hîre emîrleri ve Araplar, şahsî ve millî bakımdan bir karış toprakta bile bağımsız değillerdi.

Arap Yarımadası, özellikle de stratejik bölgeler sonunda iki büyük devlet-in ilgi odağı haline geldi. Böylece Yemen bu iki devletin nüfuzlarının çakış-ması neticesinde büyük çalkantılara maruz kaldı ve topraklarında başkalarına bağımlı siyasî idareler kuruldu. Buradaki çalkantıların tesiri Hicaz bölgesine de sıçradı. Neticede Habeşistanlı Ebrehe Mekke'yi ele geçirmek istedi, fakat bunda başarılı olamadı. Bizans, Mekke'yi hâkimiyeti alanına sokmak istedi. O da bunu başaramadı. Bizans'ın, Mekke'yi kendi mihverine almak istediğini gören bazı kanıtlar bulunmaktadır. İbn Kuteybe, el-Me'arif⁴⁸ adlı eserinde Huzâalıların bu dönemde Kâbe'yi idare ettiklerini ve bu esnada putları bu-raya yerleştirdiklerini, sonra Kusay'ın Mekke'yi ele geçirerek onlarla savaştı-ğını ve bu savaşta Bizans hükümdarı Kayser'in ona destek sağladığını nak-letmektedir. İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye⁴⁹ adlı eserinde el-Amidî'den naklettiği ve şaşırtıcı haber olarak nitelendirdiği bir rivâyeti kaydetmektedir. Bu rivâyetin özeti şöyledir: Osman b. el-Huveyrîs Hıristiyanlığı seçti ve kendi kavmi olan Kureyş'e karşı Kayser'den yardım istedi. Bu durum üzerine Kayser Şam'daki Arapların meliki İbn Cüfne'ye bir emir vererek Kureyş'le sa-vaşmak için bir ordu hazırlamasını talep etti. Fakat bu hamle gerçekleşe-

⁴³ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. II, s. 604.

⁴⁴ Nöldeke, "Umerâu Gassân", (Trc: Bendli Cevzi-Kostantin Zurayk), Beyrut, 1933, s. 16.

⁴⁵ ed-Dineverî, "el-Ahbaru't-Tıval", Kahire, (Trz.), s. 117; İbn Rüste, "el-A'lâku'n-Nefise", Leiden, 1891, c. VII, s. 108.

⁴⁶ İbn Havkal, "Kitab", s. 29; el-İstahrî, "el-Mesâlik", s. 50.

⁴⁷ İbnu'l-Esîr, "el-Kamil", c. I, s. 303.

⁴⁸ İbn Kuteybe, "el-Me'arif", s. 279.

⁴⁹ İbn Kesîr, "el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih", Mısır, 1932, c. II, s. 243.

medi. Zira bedeviler, Mekke'nin azametini ve Allah'ın, fil ordusunu nasıl cezalandırdığını gördüklerinden, İbn Cüfne'yi böyle bir işe kalkışmaktan menettiler.

Eğer bu haber doğruysa, bu hâdise el-Bekrî'nin⁵⁰ işaret ettiği gibi Ebrehe'nin Mekke'yi ele geçirmek için başlatmış olduğu başarısız muhasaradan sonra meydana gelmiştir. Bir habere göre en-Nu'man b. el-Hâris el-Gassânî Vâdi'l-Kura ve orada yaşayan insanlar üzerine bir saldırı düzenlemek istemiş ve bunun için de hazırlıklar yapmıştır. Fakat Zübyân Oğullar'ından bir şahıs onu, bu konuda uyarıyordu. Bu haber, İbn Kesîr tarafından nakledilen habere tıpatıp uymaktadır. Her ne ise, gerçek odur ki, Hicaz Bölgesi, adı geçen iki devletten hiç birinin nüfûzuna tâbi olmamıştır⁵¹. Buna rağmen taraflar arasında özellikle de ticarî konuları kapsayan bazı ilişkiler sürdürülmekteydi.

İşte komşuluk zorunluluklarının ve problemlerinin yapısında büyük rol oynadığı bu siyasî ortamda, dinî düşünceler, bağımlı durumdaki müttefikler ve komşular arasında yayılıyordu. Bu akımlar genellikle güçlûden zayıfa doğru yönelmekteydi. Ticaret ve misyonerlikte -daha ziyade Hıristiyanlık için geçerlidir- bu düşüncelerin Arap Kabileleri arasında yayılmasını sağlayan diğer faktörlerdi.

Arap kabileleri -bir dine intubaklarını gösteren özelliklerin büyük kısmını ölçü olarak değerlendirirsek-putperestliği seçmişlerdi. Sonra aralarında Hıristiyanlaşma belirtileri görülmeye başladı. Böylece sırasıyla Tenûh, Süleyh ve Gassân Kabileleri Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan Şam'a yerleştiler ve Hıristiyan oldular⁵². Eyâd, Bekr ve Tağlib kabileleri de Sindad da bulunan Za'l-Ka'bât putuna tapıyorlardı⁵³. Eyâd kabilesinden bir topluluk Şam'a giderek orada Hıristiyanlığı seçti⁵⁴. Tağlib Kabilesi, el-Cezîre bölgesine yerleşerek burada Hıristiyanlaştı⁵⁵. Bu sırada Fels adında bir puta tapan Tayy Kabilesi de Hıristiyanlığı kabul etti⁵⁶. Arkasından Mezhiç, Behra', Lahm, Cüzam, Beli⁵⁷

⁵⁰ el-Bekrî, Mu'cem, s. 50.

⁵¹ Ahmed İbrahim eş-Şerîf, Kureys, s. 35.

⁵² İbn Kuteybe, "el-Me'arîf", s. 278-279; el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 365-366.

⁵³ İbn Hişam, "es-Sîretü'n-Nebeviyye", (Thk: Mustafa es-Sakka ve arkadaşları), Beyrut, 1971, c. I, s. 79-81; Trimmingham, Christianity, p. 118-122.

⁵⁴ el-Bekrî, "Mu'cem", c. I, s. 75-76.

⁵⁵ İbn Havkal, "Kitab", s. 29; el-İstahrî, "el-Mesâlik", s. 20.

⁵⁶ İbn Hişam, "es-Sîre", c. I, s. 89; İbnü'l-Kelbî, "Kitabu'l-Esnâm", (Thk: Ahmed Zeki Paşa), Kahire, 1924, s. 61.

⁵⁷ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 257.

ve Vedd⁵⁸ adında bir puta tapan Kelb Kabilesinin büyük bir kısmı Hıristiyan dinine girdiler⁵⁹. Yine bu esnada Dumetü'l-Cendel'de ikâmet eden Ükeydir kabilesi de Hıristiyanlığı seçmişti⁶⁰. Irak'ta Sasanîlerin hâkimiyeti altında bulunan Arap kabilelerine mensup bazı Araplar, Bizans'ın, kendi çıkarlarını gözetmek maksadıyla⁶¹ desteklediği kişisel ve resmî misyonerlik faaliyetler⁶² ve Bizans ile Sasanî Devleti arasında yürütülen ticarî hareket⁶³ neticesinde Hıristiyanlığı kabul ettiler. Hîre'de de Hıristiyanlık görülmeye başladı ve burada Allah'ın kulları anlamına gelen ibâd kelimesinin kullanımı yaygınlaşa⁶⁴.

Hıristiyanlık, Arap Yarımadası'nda da yayıldı. Bunun sonucunda Bekr b. Vâil ve Abdulkays kabilelerinden bir çok kişi Hıristiyan oldu⁶⁵. Yemen'de Negrân bölgesinde yaşayan el-Hâris b. Ka'b oğulları gibi bazı Negrânlılar da Hıristiyanlığı seçtiler⁶⁶. Bu arada Kureyş Kabilesine mensup birkaç kişi de aynı dine girdi⁶⁷.

Hıristiyanlığa dönüşteki bu gelişmeye rağmen, diğer kabilelerde şirk ve puta tapma geleneği devam etti⁶⁸. Görünen odur ki, Hıristiyanlık, Arap kabileleri arasında aynı derecede yayılmamıştır. Bu gelişmenin seyri, Şam'da Irak'tan, Arap Yarımadası'nın etrafında, bu bölgenin iç kısımlarından, Bizans ve Sasanî topraklarına yakın kritik ve işlek bölgelerde, diğerlerinden daha hızlı olmuştur. Hatta Arap kabilelerindeki Hıristiyanlaşma olayı, Bizans'ın siyasî nüfuzunun çizgisi ile paralellik gösterir görünümündedir. el-Yakubî, İbn Havkal ve el-İstahrî,⁶⁹ bu konuya temas etmişlerdir. Fakat bu gelişme hiçbir

⁵⁸ İbn Hişam, "es-Sîre", c. I, s. 80.

⁵⁹ İbn Hazm, "Cemheretü Ensâbi'l-Arab", (Thk: Abdussellâm Muhammed Harûn), Mısır, 1981, s. 491.

⁶⁰ eş-Şafi'î, "Kitabu'l-Üm, Kahire", 1968, c. IV, s. 96; İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 169.

⁶¹ el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 235.

⁶² Cevad Ali, "el-Mufasssal", c. II, s. 627, c. III, s. 533, c. IV, s. 171, c. VI, s. 533; İsrail Welfonson, "Tarihu'l-Yahûd fi Bilâdi'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve Sadr'l-İslam", Kahire, 1927, s. 41.

⁶³ Selmanu'l-Farîsî hakkındaki haber için bkz. İbn Hişam, es-Sîre, c. I, s. 229-232.

⁶⁴ el-Bekrî, "Mu'cem", c. I, s. 23-24. İbnu'l-İbrî, "Tarihu Muhtasarı'd-Düvel" adlı eserinde şunu naklede: " el-İbad, çeşitli kabilelerden koparak biraraya toplanan ve Hîre dışında kendilerine ihtüşamlı evler yapan Arap Hıristiyanlarından bir topluluktur. Onlar bu ismi, kelime olarak sadece Yaratan'a izâfet edilebildiği için kullanmışlardır ". Bkz. İbnu'l-İbrî, Tarih, s. 144.

⁶⁵ İbn Hazm, "Cemhere", s. 491.

⁶⁶ eş-Şafi'î, "Kitab", c. IV, s. 95; el-Belazurî, "Fütûh", s. 90-91; İbn Sa'd, "et-Tabakâtu'l-Kubra", Leiden, 1325, c. I, s. 339; el-İsfahânî, "Tarih", s. 113.

⁶⁷ İbn Hişam, "es-Sîre", s. 238-247.

⁶⁸ İbn Mutahhar el-Makdisî, "el-Bed' ve't-Tarih", Paris, 1916, c. IV, s. 31.

⁶⁹ el-Yakubî, "Tarih", c. I, s. 254; İbn Havkal, "Kitab", s. 29; el-İstahrî, "el-Mesâlik", s. 20.

zaman süreklilik ve bütünlük arz etmemiştir. Zira bu gelişmede, diğer bazı sebep ve şartlar neticesinde ortaya çıkan istisnalar da rol oynamıştır.

Siyasî ortamın tesiri, Arap Kabilelerinin dinî durumundan kayarak ekonomik kaynaklara yöneldi. Bilindiği gibi Bizans ve Sasanî Devletleri, Arap kabilelerinin büyüüp gelişmesinden ve bu kabilelerin askerî faaliyetlerinden rahatsız oluyorlardı. Zaten adı geçen iki devletin, bu düşmanca faâliyeti frenlemesi ve kendi lehlerine çevirmesi de, Lahmî ve Gassânî Emîrliklerinin kurulmasının sebeplerinden birini teşkil eder. Bunun sonucunda da her iki emîrlik te, iki devlet (Bizans ve Sasanî) arasında yer alan bölgedeki Arap Kabilelerine, otoritelerini kabul ettirdiler, aynı mîntukada ticaret kervanlarının geçişlerini teminat altına aldılar⁷⁰, kabilelerin bu ticaret kervanlarından fazla vergi almalarını engellediler ve onlara ve şehirlerde yaşayan insanlara eziyet etmelerini durdurdular⁷¹. Görülüyor ki, Gassânîlerle Lahmîler, zarar vermek maksadıyla bazen bu kabilelerden bir miktar para topluyorlar⁷² ve bazı meraları kendi hayvanlarına tahsis ederek, başkalarını da ancak kendilerinden izin almaları neticesinde buralardan yararlanabileceklerine müsadde ediyorlardı⁷³.

Bu görevlerin yerine getirilmesi, genellikle bu emîrlikler ile kabileler ve bir emîrlik ile diğeri arasında savaşların meydana gelmesine sebep oluyordu⁷⁴.

Arap Emîrlikleri, tâbi oldukları devletten maddî destek alıyorlardı⁷⁵. Bu emîrlikler, maddî kaynak elde etmek için herhangi bir kabilenin veya emîrliğin üzerine baskın düzenlemeyi meşru bir davranış olarak telakki ediyorlardı⁷⁶. Onlar bunu, saldırıya maruz kalan kabilelerden temin ettikleri gibi, baskınlara katılan askerlere dağıtmak bahanesiyle tâbi oldukları devletten de alıyorlardı. Bazı kabileler de ganimet toplamak için savaşlara katılıyordu⁷⁷.

⁷⁰ R.N. Frye, "The Cambridge History of Iran", Vol. 4, pp. 2.

⁷¹ et-Taberî, "Tarih", s. 169; Cevad Ali, "el-Mufasssal", c. II, s. 605-606; el-Bicâvî ve arkadaşları, "Eyyâmu'l-Arab fi'l-Cahiliyye", Kahire, (Trz.), s. 2-3.

⁷² el-İsfahânî, "Tarih", s. 84-85; İbnu'l-Esîr, "el-Kamil", c. I, s. 305.

⁷³ Nöldeke, "Umera", s. 41.

⁷⁴ İbnu'l-Esîr, "el-Kamil", c. II, s. 334-335; "el-Kalkaşandî", Subh, c. I, s. 391; el-İsfahânî, "Tarih", s. 90-92; İbn Kuteybe, "el-Me'arif", s. 284-285.

⁷⁵ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 95-96; Nöldeke, Umera', s. 25; Cevad Ali, el-Mufasssal, c.II, s. 3.

⁷⁶ Nöldeke, Umera', s. 25.

⁷⁷ el-Bekrî, Mu'cem, c. I, s. 70-71.

Görülüyor ki, devletin, kendine tâbi olan emîrliğe verdiği bu parasal yardımlar, emîrliğin iktisadî geliri yönünden önemli bir maddî kaynak teşkil ediyordu ve bağımlı olduğu devlet ile olan ilişkilerinde de büyük rol oynuyordu. Hatta bu devlet, kendine tâbi olan emîrliğin en ufak bir kusuru söz konusu olduğunda, bu yardımları, kılıç gibi, emîrliğin üzerine musallat ediyordu. Şüphesiz ki, bu parasal yardımlar, emîrliği, tâbi olunan devlete bağlayan güçlü etkenlerden biriydi ve onu, zor günlerinde yanında durmaya zorluyordu. Bunun karşılığında tâbi olan emîrliğe, yardımın kesilmesi ve ödemede kusur görülmesi de iki taraf arasındaki ilişkilerin bozulmasını gerektirecek sebeplerdendi⁷⁸.

Yukarıdaki bilgilerden, bir emîrlik ile diğeri ve aynı zamanda bunlarla, tâbi oldukları devletler arasındaki ilişkilerde, Lahmîlerde iktidar ve maddî güç, Gassânîlerde de iktidar, maddî güç ve dinin temel unsur teşkil ettiğini görüyoruz.

Herhangi bir güce bağımlı olan kabilelerin durumuna gelince, onlar, kendi aralarındaki bir geleneğe göre -tâbi olunan emîrlik, bu kabileleri birarada tutabildiği ve onları askerî hamlelerde organize edebildiği sürece şu veya bu emîrliğin himayesine giriyorlardı. Bu kabileler güçlü bir duruma geldiklerini veya tâbi oldukları emîrliğin zayıf düştüğünü hissettikleri an, ona karşı düşmanca tutum sergilemeye kalkıyorlardı.

Burada şuna değinmek gerekir ki, Şam sınırları içinde yerleşerek burada ziraatle⁷⁹ uğraşan ve medeniyet açısından diğerlerinden daha ileride olan Tenûh gibi bazı Arap Kabilelerinin, direkt olarak Gassânîler Emîrliği'nin otoritesi altında olmadığı görülmektedir⁸⁰. Bu gibi istisnaları ve bir emîrlik ile ona tâbi olan kabileler arasında meydana gelen ayrılık durumlarını bir yana bırakırsak, iki taraf arasındaki ilişkiler, genellikle bir emîrlik ve ona tâbi olan kabileler ile tâbi olunan devletler arasındaki ilişkiler şeklindeydi. Görülen odur ki, iki taraf arasındaki ilişkilerin dayandığı temeller, bu ilişkilere aynı derecede etki yapmaktaydı. Bunlar arasında yer alan din faktörü ise, zikredilen faktörlerin sonuncusu olarak görülmektedir.

⁷⁸ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. II, s. 631, 643; Nöldeke, Umera', s. 31-32. Ayrıca bk. Philip Mayerson, "The First Muslim Attacks on Southern Palestine". (A.D. 633-634) Vol. 95, 1964, pp. 158.

⁷⁹ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. II, s. 38.

⁸⁰ Nöldeke, "Umera", s. 44; R. Bell. "The Origin of Islam in its Chridtian Environment". The Guning lectures Edinburgh Universtity 1928 Frant Cass and Co. Ltd 1968, pp. 22-23.

Farsların hâkimiyeti altındaki toprakların çok yakınında yer alan bölgeye yayılan Arap Kabilelerine mensup bazı insanlar Hıristiyanlığı seçmişlerdi. Onlar, Farslarla olan ilişkilerinde kardeşleri putperest Arapların yaşadıklarını yaşadılar. Rivâyet edilir ki, Havze b. Ali el-Haneî bir Hıristiyandı ve Farslarla çok yakın ilişki içerisindeydi. Kısra ona taç giydirmiş ve Benî Temîm Kabilesini bertaraf etmek maksadıyla her iki tarafta bir pakt kurmuşlardı⁸¹. Yine bir rivâyete göre el Münzir b. Sâvi Hıristiyanlığı seçmişti ve Farslar adına Bahreyn Valisi olarak görev yapıyordu⁸². Aynı zamanda Hıristiyan bir Arap topluluğu olan el-İbad'lar Hire'de ikâmet ediyorlardı ve Farslar, onları, kendileri ile Araplar arasındaki yazışmalar için tercüman olarak görevlendirmişlerdi⁸³. Aynı zamanda Lahmîler de putperest bir topluluktu ve idareciler olarak Farslar için çalışıyorlardı⁸⁴.

Burada bu ilişkileri yorumlarken, Farsların hâkimiyeti altındaki Arap kökenli Hıristiyanların büyük bir bölümünün, Bizans'ın resmî mezhebine karşı olan (Nasturî) mezhebinin yandaşları olduğunu söylemek mümkün değildir⁸⁵. Bizans'ın, sınırları dışında uyguladığı siyaset, mezhebi ne olursa olsun Hıristiyanlığı desteklemeye yönelikti. Hatta Bizans İmparatoru, hâkimiyeti altında bulunan bütün topraklarda kendini Hıristiyanlığın bir numaralı hâmi olarak görüyordu⁸⁶. Ayrıca görülüyorki, Farsların hâkimiyeti altındaki Arap kökenli Hıristiyanlar, birbirleri ile olan ilişkilerinde kabile teşekkülü çerçevesinde yaşamışlar ve çevreyi asla aşmamışlardır. Hatta Benû Tağlib gibi Hıristiyan kabileler, diğer Arap kabilelerine karşı baskınlar düzenledikleri gibi, din faktörüne bağlı kalmadan Gassânîlere karşı Lahmîlerin yanında savaşa da katılmışlardır⁸⁷.

Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan Arap kökenli Hıristiyanlar kendileri ile Bizanslıları Hıristiyanlık kaynaştırdığı halde- kabile sistemi çerçevesinde yaşamaya devam ettiler. Onların, Lahmîlerle olan savaşları genellikle Bizans-Sasanî ilişkileri mihverinde döndüğü halde- kabile taassubuna dayanıyordu ve bu savaşın çıkmasında kabile lehine öç almak ve kabilenin çıkarlarını savunmak gibi sebepler kışkırtıcı amil olarak rol oynuyordu.

⁸¹ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 169.

⁸² el-Belazurî, "Fütûh", s. 89.

⁸³ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. III, s. 171.

⁸⁴ R. Bell, "The Origin of Islam", pp. 26-27.

⁸⁵ İbn Haldun, "Tarih", c. II, s. 216.

⁸⁶ Esed Rüstem, "er-Rûm ve Silâühim bi'l-Arab", Beyrut, 1955, c. I, s. 168.

⁸⁷ Philip Hitti, "Tarihu'l-Arab el-Mutavval", Beyrut, 1965, c. I, s. 31.

Bizans ile Farslar arasında savaş olmamasına rağmen bu kesimler arasında çarpışmalar meydana gelebiliyordu⁸⁸. Yukarıdaki bilgiler, bazıları tarafından ileri sürülen Justinianos ve kendisinden sonra iktidara gelen halefleri dönemindeki Bizans devleti ile el-Hâris b. Cebele ve halefleri⁸⁹ gibi Gassânî emirleri arasında meydana gelen anlaşmazlıkların, Bizans'ın iç bünyesinde baş gösteren mezhebe dayalı bölünmelerden kaynaklandığı düşüncesine ters düşebilir. Üstelik Bizans bu dönemde Ortadoks mezhebini kendine resmî mezhep olarak seçmişti⁹⁰. Aynı zamanda kendi vatandaşlarını resmî kilisenin bünyesine çekmeye⁹¹, diğer mezheplere karşı da kaba kuvvet kullanarak mensuplarını sindirmeye çalışıyordu. Buna mukabil Gassân Emîrleri, monofizit mezhebinin yandaşlarıydılar⁹². Bu esnada onların ilgi ve alakaları neticesinde bazı dinî gruplar faâliyet halindeydi. Ayrıca bu emîrler, devlet tarafından uygulanan baskılara maruz kalan adı geçen mezhep taraftarlarını korumaya çalışıyorlardı. Bu davranış ise, söz konusu emîrlerin dinî duygularının sağlam ve mezheplerine bağlılıklarının kuvvetli olduğunu ve her şeye rağmen onu koruduklarını göstermektedir.

Nöldeke, bu krizi ele alırken Yuhanna el-Efesî'nin konu hakkında yazmış olduğu bilgilere dayanmaktadır. Yuhanna el-Efesî (M. 505-585) monofizit mezhebine bağlı bir tarihçiydi. Justinianos, onu İstanbul'da bulunan monofizit yandaşlarının grubuna başkan yaptı⁹³. Bu şahıs Gassân Emîrliği'nin ateşli savunucularındandı⁹⁴. İbnu'l-İbrî de monofizit mezhebinin yandaşlarındandı⁹⁵. Bu Tarihçi de görevi gereği, Yuhanna el-Efesî'den naklediyordu. Görülüyor ki, Bizanslılarla Gassân Emîrleri arasındaki mevcut anlaşmazlığı, dinî bir yoruma tâbi tutmak, Yuhanna el-Efesî'nin eğilimlerine uygun düşmekteydi. Yuhanna'nın, Gassân Emîrlerini, monofizit mezhebinin savunucuları ve uğrunda hayatlarını feda eden ve yandaşlarını korumaya çalışan kişiler olarak göstermesi, onun bu düşüncüyü desteklemesi, yandaşlarını meşhur etmesi ve onları savunmaya çalışması ile ilgili olabilir. Onun bu düşünce sa-

⁸⁸ Nöldeke, "Umera", s. 24-25, 81; "Trimingham", Christianity, p. 197.

⁸⁹ İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 87; Nöldeke, "Umera", s. 21-33.

⁹⁰ Abdulkâdir Ahmed el-Yusuf, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye", Sayda-Beyrut, (Trz.), s. 78.

⁹¹ Oman, C.W.C, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye", (Trc: Mustafa Bedir), Beyrut, 1953, s. 82.

⁹² İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 87.

⁹³ "The New Columbia Encyclopedia" adlı eserde geçen John Ephesus maddesine bakınız.

⁹⁴ Nöldeke, Umera', Hâşiye kısmı, s. 25, 29.

⁹⁵ İbnu'l-İbrî'nin "Tarihu Muhtasari'd-Düvel" adlı eserinin mukaddimesine bakınız.

hiplerini böyle tanıtmamasının başka amaçları da bulunmaktadır. O, bu davranışlarıyla, mensubu olduğu mezhebe bağlı kimselerin çekmiş olduğu sıkıntıları ortadan kaldırmak gibi güçten de mahrum olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Son olarak da bu olayı anlatırken, kabahatı, monofizit mezhebinin karşıtları olan Bizans Devlet adamlarına bağlamak ve bu sıralarda meydana gelen anlaşmazlıkların sorumluluğunu ve vebalını onlara yüklemek istemektedir.

Fakat Bizans'ın, bu anlaşmazlığa kucak açan miladî altıncı yüzyıldaki genel durumunu ele almadan, bu anlaşmazlığı ve onu ortaya çıkaran sebepleri kavramak mümkün değildir.

Justinianos (M. 527-565), berberilerin Roma topraklarından kopardıkları yerleri almakla meşguldü ve o bu yönde büyük başarı elde etti⁹⁶. Onun bu başarısı, Farısları korkuttu ve projesini tamamlamadan onunla çatışmaya girmelerine sebep oldu⁹⁷. Böylece Justinianos, Farıslarla savaşmak ve neticesinde de M. 532 yılında onlarla barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı⁹⁸. Sonra M. 542 yılında Bizans, üçyüz yıldan beri emsâli görülmemiş bir veba salgınına maruz kaldı. Bu salgın hastalığın neticeleri, Prokopiyos'un belirttiğine göre Bizans'ı zayıf düşürmedeki etki bakımından diğer herhangi bir amilden daha şiddetli olması hususunda şüpheye mahal bırakmamaktadır⁹⁹. Bu sırada Farısların, Bizans'a karşı saldırıları da şiddetlendi. Böylece Justinianos M. 545 yılında onlarla barış antlaşması imzalamaya mecbur edildi. Hatta onun anlaşmayı imzalamadan önce Farıslara büyük miktarda altın verdiği de söylenir¹⁰⁰.

Justinianos'un, Bizans'ı, doğuda bulunan İran ve batıda yer alan İtalya ve Afrika gibi düşmanlarıyla çetin bir savaşa sürükleyen proje ve ihtirasları, devlete pahalıya mal oldu. Böylece M. 556 yılından itibaren devlet bir kargaşa ve gerileme dönemine girdi.

Justinianos daha ölmeden önce büyük çabalar neticesinde meydana getirdiği gelişme grafiği gerilemeye başladı. Böylece Bizans, içte malî ve askerî açıdan iflasın eşiğine geldiğini duyurdu. Bu olay akabinde de Fars tehlikesi

⁹⁶ Norman H. Baynes, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 49.

⁹⁷ Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 77.

⁹⁸ İbn Haldun, "Tarih", c. II, s. 218-219.

⁹⁹ Norman H. Baynes, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 51; Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 79.

¹⁰⁰ Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 78.

korkunç bir şekilde devletin üzerine çöktü¹⁰¹. Justinianos'dan sonra iş başına gelen idareciler, bu kötü durum karşısında onun siyasetini ve Farslarla uğraşmayı bir kenara bıraktılar¹⁰². Onlarla savaşmaya mecbur edildiklerinde de hemen kendileriyle barış antlaşması imzalamaya başladılar¹⁰³. Bununla birlikte, Gassân Emîrliği'ne tahsis edilen maddî yardımları da kısıtılar¹⁰⁴. Bizans'ın Miladî altıncı yüzyılın ikinci yarısında geçirmiş olduğu bu kötü mali krizi gösteren bir görüntü de, Justinianos'dan sonra iktidara gelen hükümdarların mevcut ekonomik durumu düzeltmemeleridir. Ekonomideki bu yıkım durmadan devam etti. Akabinde de Bizans, Herakleios'un iktidarının ilk yıllarında Başkent halkına dağıtımı yapılan gıda maddelerinin alımı için ayrılan ödenekleri durdurdu¹⁰⁵.

Daha önce de ele aldığımız gibi Bizansla İran arasındaki barış döneminde Gassanîlerle Lahmîler arasında bazı savaşlar meydana gelmiştir¹⁰⁶. Ayrıca Gassanî emîri el-Münzir b. el-Hâris, Lahmîlerle savaş yapmak için Bizans'tan kredi talebinde bulunmuş, fakat Bizans, bu savaşın sorumluluğunu ona yükleyerek para yardımını geri çevirmişti¹⁰⁷. Ve nihayet Farsların, M.540 yılında yaptıkları gibi, Gassanîlerle Lahmîlerin birbirine yönelik olumsuz tutumlarını bahane ederek, kendisiyle müttefiklerine karşı savaş açma ihtimalinden çekinen Bizans, İranlılara karşı düşmanca tavır takınmaktan korkuyordu¹⁰⁸.

Gassanîlerin, Bizanslıların yanında yer alarak Farslara karşı olumsuz tavırları mevcuttu. Nöldeke, Gassanîler hakkında " el-Hâris b. Cebele, devlet kilisesi ile Ya'kubîler Kilisesi veya devlet kilisesi ile Ya'kubîler Kilisesinin bölünmüş olduğu diğer gruplar arasındaki anlaşmazlıklara yol açan problemlerin mahiyeti konusunda fazla bilgi sahibi değildi. Buna mukabil o, siyasî nedenlerle böyle hareket ediyordu."¹⁰⁹ yorumunu yapmaktadır. Aynı yazar, el-Münzir b. el-Hâris'in bir kaç kadınla evlendiğini¹¹⁰ ve en-Nu'man b. el-

¹⁰¹ Charles Diehl, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye", Kahire, 1955, s. 333.

¹⁰² Bu halefler ikinci Justinianos (M. 565-578), Tiberios (M. 578-582) ve Maurikios (M. 582-602)'dur.

¹⁰³ Norman Baynes, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye", s. 52.

¹⁰⁴ Rom Landau, "el-İslam ve'l-Arab, (Trc: Münir el-Ba'lebekki)", Beyrut, 1977, s. 25.

¹⁰⁵ Norman Baynes, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye", s. 160.

¹⁰⁶ Nöldeke, "Umera", s. 18; "Cevad Ali, el-Mufassal", c. III, s. 413.

¹⁰⁷ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. III, s. 413.

¹⁰⁸ Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye", s. 77.

¹⁰⁹ Nöldeke, "Umera", s. 22.

¹¹⁰ Nöldeke, "Umera", s. 31.

Münzir'in, babasının intikamını almak maksadıyla kardeşleri ile birlikte Bizans'a karşı ayaklandığını ileri sürmektedir¹¹¹. Bununla birlikte Hişam b. el-Kelbî¹¹², el-Hâris b. Cebele¹¹³ olarak tanınan İbnu'l-Hâris b. Ebî Şimr hakkında: " bu şahıs Menât veya Fels putuna iki kılıç hediye etti. Sonra Müslümanlar bu putları kırdılar ve tapınmalarını ortadan kaldırarak bunları beraberlerinde götürdüler." şeklinde bir haber nakleder.

Bizans'ın yukarıdaki durumu ile daha önceki durumu arasında bir bağlantı kurarsak ve bunlara son haber ve yorumları da eklersek, netice itibarıyla Gassan Emîrlîği ile Bizans Devleti arasında var olan anlaşmazlıkların dinî sebeplerden ziyade siyasî sebeplerden kaynaklandığı görülecektir.

Tritton, bu kabilelerin Hıristiyanlığa karşı soğuk tutumlarını dile getirmiş ve şöyle demiştir: "Onların bu dine karşı sempatipleri ismen mevcuttu."¹¹⁴. Richard Bell ise bu konuda şu iddiada bulunmuştur: " Kilise, hiçbir zaman kendini Araplara kabul ettirmeyi başaramamıştır. "¹¹⁵. Richard Bell, aynı zamanda Lewis Şeyho'nun bu kabilelerin Hıristiyanlığı hususundaki tezini asla kabul etmemiş ve bu konuda şöyle demiştir: "Bu kabilelerin hayatında din faktörünün önemli bir yer tutmadığını söylemek mümkündür¹¹⁶. Welfonson ise bu konuda şu iddiayı ileri sürmüştür: "Ben, Hıristiyanlığın Arapları yemediğine inanıyorum¹¹⁷.

Belki de Hıristiyanlığın, bir din dili olarak Arapça yerine, Aramca'yı seçmesi, İncil'in Arapça tercümesinin Araplar arasında bulunmayışı, Arap kabileleri arasında millî bir kilisenin faaliyet göstermemesi¹¹⁸ ve gerçeği yorumlama konusunda sadece kendi görüşünün doğru olduğunu iddia eden Hıristiyan toplulukları arasında hüküm süren çekişmeler¹¹⁹, bu kabilelerde Hıristiyanlık etkisinin zayıflamasında bir nebze de olsa sorumluydu. Bütün bu faktörlerin dışında Hıristiyanlık, vicdana dayalı bir inançtır, ondan hayatın bütün problemlerine çözüm getirmesi beklenemez ve aynı zamanda

¹¹¹ Nöldeke, "Umera", s. 32.

¹¹² Bkz. "İbnu'l-Kelbî", Kitab, s. 15, 62.

¹¹³ Nöldeke, "Umera", s. 22, 57.

¹¹⁴ Tritton. The Caliphs and Their non-Muslim Subject. Frank Cass and GO Ltd 1970, pp.

76.

¹¹⁵ R. Bell. "The Origin of Islam", pp. 16.

¹¹⁶ R. Bell. "The Origin of Islam", pp. 17.

¹¹⁷ Bkz. İsrail Welfonson, Tarih, s. 37.

¹¹⁸ Trimmingham, "Christianity among of Arabs", p. 17, 79.

¹¹⁹ Rom Landau, "el-İslam", s. 40.

Arapların yaşama tarzlarına meydan okumaya ve hayatlarında uyguladıkları sitili değiştirmeye gücü de yetmez¹²⁰.

Miladî altıncı yüzyılın son demleri, Arap, Fars ve Bizans ilişkilerinde sarıntılara şahit oldu. Kisra Perviz, Lahmîleri tasfiye ederek yerlerine İyas b. Kabisa et-Tâî'yi Hire'ye vali yaptı¹²¹. Lahmîlerin nüfûzunun ortadan kaldırılmasına yol açan sebepler hakkındaki haberler çelişkili ve farklı bir görünümündedir.

en-Nu'man b. el-Münzir'in, Behram'dan kaçan Kisra Perviz'e, ihtiyaç duyduğu desteği sağlamadığı söylenir. Halbuki İyas b. Kabisa, ona, ihtiyaç duyduğu bütün yardımları yaptı¹²², Kisra tacını geri aldıktan sonra otoritesini elinden almak suretiyle el-Nu'man'ı cezalandırdı, İyas'ı ise idareci sıfatıyla görevlendirerek ödüllendirdi. Bunun Lahmî ailesini iktidardan uzaklaştırmak için yeterli bir sebep olmadığı aşikârdır. Bu konuyu, en-Nu'man b. el-Münzir'i düşürmek için doğru haber olarak kabul etsek bile, Lahmî ailesinin otoritesini bütünüyle ortadan kaldırdığını kanıtlamak için onun yeterli bir delil teşkil ettiğini kabul edemeyiz.

Yine denilir ki, en-Nu'man, en-Nu'man'ın hapisanesinde öldürülen babası Adî'nin intikamını almak ve en-Nu'man'ı tahtundan düşürmek maksadıyla Kisra'nın tercümanlarından olan Zeyd b. Adî el-İbâdî'nin, aleyhinde başlatmış olduğu komplonun kurbanı olmuştur¹²³.

Bu konu, el-Ahbaru't-Tıval¹²⁴ adlı eserde yer alan ve Kisra'nın, Şiraveyh'e cevabı olarak gösterilen belgede "Lahmîlerin iktidardan uzaklaştırılması, en-Nu'man ve yakın akrabalarının Araplarla samimi ilişkiler kurmaları neticesinde siyasî otoritenin Farslardan Araplara geçebileceğini tahmin etmelerinden kaynaklanmıştı. İşte bu sebeple onların iktidarına son vermişler ve bu önemli hususu kavramaktan aciz olan İyas b. Kabisa'yı iktidara getirmişlerdir" şeklinde anlatılmaktadır.

en-Nu'man ve yakın akrabalarının, siyasî otoritenin Farslardan Araplara geçişini tahmin etmeleri hususunu ileri sürmek sağlıklı bir tez olmasa gerek-

¹²⁰ Trimmingham, "Christianity among of Arabs", p. 308-309.

¹²¹ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 213; el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 363; el-İsfahanî, "Tarih", s. 96.

¹²² et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 206.

¹²³ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 193.

¹²⁴ ed-Dineverî, "el-Ahbar", s. 109-110.

tir. Zira o dönemde insanların kalplerine, Farslara ait siyasî otoritenin Araplara geçeceği umudunu yerleştiren ve bu gibi beklentiye harekete geçiren bir Arap kuvveti bulunmamaktaydı. Belki de Farslara ait iktidarın, Bizanslılara geçme beklentisi, Araplara geçişinden daha da yakındı.

en-Nu'man'ın mesele hakkında uyanık, İyas'ın ise kavramaktan aciz olduğunu gösteren rivâyete gelince, eğer bununla kabilelerin İyas'tan memnuniyetsizliği kastedilmiyorsa, bu husus haberin doğruluk derecesini zayıflatmaktadır.

Belki de Lahmîlerin otorite kaybı, onların Arap kabilelerini kontrol edememeleri ve bu kabilelerin, Fars bölgelerine yaptıkları akınları durdurmaktan aciz olmalarından kaynaklanmaktaydı¹²⁵. Lahmîlerin iktidarı kaybedişleri, Kisra ile Bizans İmparatoru Maurikios arasında -birinci şahsın, tahtını geri almak maksadıyla ikinci şahsa yardım etmesi ve bu olay akabinde de iki taraf arasında iyi dostluk durumunun ortaya çıkması şeklinde gelişen ilişkilere karşılık, Kisra'nın ödün vermesi sonucunda gerçekleşmiş olabilir. Böylece Kisra, Gassânîlere karşı düşmanca tavır takınan ve iki taraf arasında savaşa sebep olan Lahmîleri, iktidardan uzaklaştırdı ve onların yerine de İyas b. Kabisa et-Taî'yi idareci olarak atadı.

Durum ne olursa olsun, İyas b. Kabisa, Farslara karşı düşmanlıkları artan kabileleri kontrol altına alma hususunda başarılı olamadı. Kisra, İyas b. Kabisa'ya bağlı kuvvetler ile Arap-Fars Bölgesi'ndeki diğer Arap idarecilere bağlı güçleri ve Tağlib ve İyâd gibi bazı Arap Kabilelerini silah altına alarak Farslara karşı ayaklanan Arap Kabilelerini¹²⁶ bastırmak maksadıyla onları bir Fars ordusuyla desteklemeye çalıştıysa da, onun bu planı büyük bir ihtimalle M. 604-611 yılları arasında meydana gelen Zikâr Savaşı'nda başarısızlıkla sonuçlandı¹²⁷. Burada Bekr b. Vâil Kabilesi'ne bağlı kuvvetler büyük bir başarı elde ederek Farslar'ı destekleyen kuvvetleri hezimete uğrattılar¹²⁸. Farslar'ı destekleyen kuvvetlerin yenilgiye uğraması şu sebeplerden kaynaklanmış olabilir: Bu kuvvetlerin, ayaklanan kabilelerin önünde zayıf görülmeleri ve bu kabilelerin Farslara ve onların yandaşlarına karşı cesurca davranmaları, Farslarla, yandaşları arasında siyasî kopukluğun var olması. Ayrıca Bekr b.

¹²⁵ Cevad Ali, "el-Mufasssal", c. I, s. 169.

¹²⁶ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 207; İbnu'l-Esir, "el-Kamil", c. I, s. 290.

¹²⁷ R. N. Frye, "The Cambridge History of Iran", Vol. 4, pp. 4.

¹²⁸ İbn Habib, "el-Muhabber", s. 360; et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 213.

Vâil Kabilesinin Fars Bölgesini fethetmeye gönderilen İslam ordusunun en ön saflarında yer alması da bu konu ile ilişkili olsa gerektir.

Bütün bu olaylar Farsları, Hîre'deki idarî işlerin yetkisini Arap idarecilerin elinden alarak bir Fars idareciye teslim etmeye zorladı¹²⁹.

Yemen'de ise, Seyf b. Zîyzen'in, orada insanlara zulmeden Habeşlileri ülke dışına atmak amacıyla Kayser'den yardım almak için ona gittiği söylenir. Seyf'in bu maksatla Kayser'e gittiği haberi doğru ise, Habeşlilerle Bizanslılar arasındaki iyi ilişkilerden dolayı, onun bu davranışını bir gaf olarak yorumlamak gerekir. Ayrıca Kayser, Seyf'den şüphelenmiyordu, aynı zamanda Seyf, bu hareketiyle ondan istediğini elde edememiştir¹³⁰. Aksine ona destek, Bizanslıların düşmanı olan Farslardan gelmiştir. Bu olay neticesinde de Habeşliler Yemen'den kovuldular. Fakat bu ülke, bundan sonra Farslar tarafından atanan bir vali tarafından idare edilmeye başlandı¹³¹.

Bizans'ın hâkimiyeti altındaki bölgelerde yaşayan Arap Kabilelerine gelince, onların, el-Münzir b. el-Hâris'in tutsak alınması ve oğlu en-Nu'man'ın yakalanarak hapse atılmasından sonra çeşitli yörelere dağıldıkları söylenir. Onlardan bir kısmı Farslara yanaşırken, diğer bir kısmı da çöle yerleşti. Bu değişiklik, ister istemez daha önce Gassâniler tarafından baskınlardan korunan bölgede siyasî durumu etkiledi. Böylece bu bölgede başıboşluk ve kargaşa görüldü ve burası bedevilerin baskınlarına ve Farsların valilerinin saldırılarına maruz kaldı. Bu durum karşısında Bizans, menfaatlarına diğer Arap kabilelerinden daha fazla hizmet ettikleri için Gassânileri yeniden iş başına getirmek mecburiyetinde kaldı¹³².

Fakat Farslar bölgeyi ihmal etmediler ve buraya M. 610-619 yılları arasında baskınlar düzenlediler ve özellikle Kudüs şehrinde Hıristiyanlara karşı bir dizi katliamlar gerçekleştirdiler¹³³. Farsların, Şam ülkelerini ele geçirdikleri dönemle ilgili haberlerde bölgedeki Arap Kabilelerinin durumu hak-

¹²⁹ el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 363; el-İsfahânî, "Tarih", s. 96; William Muir. The Caliphade. Its Rise, Dedine and Fay With Anew Introduction by: Zeine Beirut, Khayats 1963, pp. 58.

¹³⁰ İbn Hişam, "es-Sîre", c. I, s. 64-70; el-İsfahani, "Tarih", s. 114.

¹³¹ İbn Hişam, "es-Sîre", c. I, s. 71.

¹³² Nöldel "Umera", s. 33, 45-46.

¹³³ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 175-182; el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 206-207; İbnü'l-Esîr, "el-Kamil", c. I, s. 191-192; Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye", s. 103; Butler, "The Arab Conguest of Egypt", pp. 58-60.

kında açık ve net bir bilgiye rastlamak mümkün olmamaktadır. Buna rağmen bu kabilelerden bazı askerlerin Bizans ordusu saflarında yer aldıkları muhakkaktır¹³⁴. Belki de bu kabileler, Farşların ve beraberlerindeki karşıt bazı Arap Kabilelerinin saldırıları neticesinde taarruza geçen düşman ordularına tutsak olmamak için çöle doğru çekilmişler, sonra Fars saldırısından dolayı meydana gelen kargaşa ortamını fırsat bilerek şehirlere saldırmışlardır¹³⁵. Fakat görüldüğü gibi bu sıralarda Gassânîlerin iktidarına son verilmişti¹³⁶. Burada Bizans'ın, Şam ülkelerini yeniden Farşlardan geri aldıktan sonra Gassânîleri iktidara getirmesi ihtimal dahilindedir¹³⁷. Hatta bazı kaynaklarda bazı Arap iradecilerinin Bizans Devleti tarafından görevlendirildiklerine dair işaretler bulunmaktadır ki, Ferve b. Amr el-Cüzamî bunlardan biridir. Bu valinin görev yerinin, bir rivâyete göre Belka' (bugünkü Ürdün toprakları) bölgesinde bulunan Me'an¹³⁸, diğerine göre aynı bölgede yer alan Amman¹³⁹ şehrinde olduğu söylenir. Farşların, Şam topraklarını ele geçirmeleri ve bu olay neticesinde Bizanslıların önlerinden kaçmaları, yirmi yıla yakın bir süre boyunca Bizans'ın Arap Kabileleri üzerindeki otoritesinin kalkması ve bu devletin karşılaşmış olduğu problemler sonucunda bu kabileler Bizansla olan ilişkilerinde daha da bağımsız oldular ve onunla münâsebetleri önceki dönemlerden daha da zayıf bir duruma geldi. Fakat onların Farşlar ve Bizanslılarla olan ilişkilerindeki bu azalma, aynı Arap Kabileleri arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesi ile paralellik göstermedi ve bu söz konusu ilişkiler eskisi gibi bozulmuş bir şekilde devam etti. Bu arada şahsî çıkarlar, yine eskisi gibi kabile geleneğini belirlemede ve bu çıkarlara hizmet etmek maksadıyla kabile bağımsızlığını pekiştirmede etkisini göstermeyi sürdürdü. Kabileler arasındaki antlaşmalar da bu kavrama dayanıyordu. Hatta neredeyse kabileler arasında meydana gelen anlaşmazlıkları ve kabileye karşı duyulan taassub sınırını aşmıyordu.

¹³⁴ Gibb, H., "Dirasât fi Hadâretü'l-İslam", (Trc: İhsan Abbas), Beyrut, 1964, s. 64.

¹³⁵ Philip Mayerson, "The First Muslim attacks on outhern Palestine" (A.D. 633-639) pp. 191.

¹³⁶ Nöldeke, "Umera", s. 45-46.

¹³⁷ Nöldeke, "Umera", s. 35; Abdulaziz Sâlim, "Dirasât fi Tarihi'l-Arab", Mısır, 1967, c. I, s. 293.

¹³⁸ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 237-238; el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 79; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVIII, s. 29; İbn Seyyidü'n-Nâs, "Uyunu'l-Eser fi Funûni'l-Megâzi ve'-Şemâil ve's-Siyer", Beyrut, 1974, c. II, s. 244.

¹³⁹ İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 262.

Şunu açıkça söylemek gerekir ki, Arap, Fars ve Bizans ilişkilerinin dayandığı temeller maddî kaynak, otorite ve dinden oluşmaktaydı ve bu temeller, hiç bir zaman Arap Kabilelerinin, Bizans ve Fars toplumu içerisinde erimelerine yol açmadı. Aynı zamanda onlara güç de katmadı ve onlara has bir toplum da meydana getirmedi. Aksine bu temeller, etkisi kabilelere uzanan bir sarsıntıya maruz kaldı. Bu sarsıntı, onları (adı geçen temelleri) zayıflattı, fakat tamamen ortadan kaldırmadı veya onlara karşı herhangi bir tepkiyi körüklemedi. Arapların hayatında görülmeye başlayan kuvvet, bu kabilelerden ve Fars ve Bizans nüfûzu alanından uzakta yer alan Hicaz bölgesinde ortaya çıktı ve İslam'ın doğuşu ile kendini göstermiş oldu.

İslam'ın ortaya çıkışı, bir yandan kendisi ile Arap Kabilelerine adet ve gelenek şeklinde intikal eden inançlar arasında, diğer yandan kendisi ile kitap ehli olarak tanımlanan yahudî ve Hıristiyan kesimlerin ve onlara söz ve inanç yönünden bağlı bulunan Araplar'ın inançları arasında büyük bir çatışmayı başlatmış oldu. Taraflar arasındaki bu mücadele başlangıçta düşünceye dayanmıyordu. Fakat bu mücadele şekli kısa süre sonra fikrî ve askerî bir eyleme dönüştü. Bu yeni inanç sistemi (İslam) insanın diğer yaratıklara ve Yaratan'a bakışını ele aldı. Böylece Kur'an'ın çeşitli ayetleri bu inanç ekseninde etrafında döndü ve aklı ve fıtratı, Allah'ı bir bilmeye ve bunu savunmaya çağırdı, aynı zamanda konuyu hükümdar ve inanç sahipleri ile ele almaya ve tartışmaya da başladı.

İslam Devleti tarihinin ilk yıllarında görülen odur ki, İslam'a karşı düşmanca tavır takınanlar, Kureyş Kabilesi mensupları ve ona destek veren diğer Arap Kabilelerinden oluşmaktaydı ve bunların tümü putperestti.

Bunlara zaman zaman, Müslümanlarla sürtüşme durumundaki bazı yahudiler yardım ediyorlardı. Görülüyor ki, İslamla, düşmanları arasındaki çatışma dönemlerinden biri olan bu dönemde, Hıristiyanlardan hiç söz açılmamaktadır. Hatta Allah'ın Elçisi (A.S.)'nin, Müslümanların ilk hicretlerini gerçekleştirmeleri için Hıristiyan Habeşistan'ı seçtiğini ve buranın o andaki hükümdarını övdüğünü görüyoruz¹⁰.

¹⁰İbn Hişam, "es-Sîre", c. I, s. 344. et-Taberî, "Camî'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'an" adlı eserinde, Maide suresininin 82. ayetinde geçen " Ey Muhammed! İnananlara en şiddetli düşman olarak, insanlardan yahudileri ve Allah'a eş koşanları bulursun. Onlardan, inananlara sevgice en yakın "Biz Hıristiyanız" diyenleri bulursun. Bu onların içinde bilginler ve râhibler bulunmasından ve büyüklük taslamalarındandır." şeklindeki açıklamaları tefsir ederken, Said b. Cübeyr, Mucâhid, İbn Abbas, es-Sedîy ve Ata'dan gelen rivâyetlere dayanarak şöyle der: " Bu

Düşünce alanında ise, Yahudilere değinen Kur'an ayetleri, inançla ilgili hususlara temas ederken Hıristiyanları da anlatmayı ihmal etmemiştir¹⁴¹ ve bu iki kesim (Yahudi ve Hıristiyanlar) hakkında birşeyler anlatmak istediğinde "Ehl-i Kitap" deyimini kullanmıştır¹⁴².

Arap Yarımadası'nda bulunan diğer Arapların büyük bir kısmı da Müslümanlarla Kureyş ve müttefikleri arasında meydana gelen siyasî olayları dikkatle izliyordu. Bu konuyu İbn İshak şöyle anlatır: "Araplar İslam'ı, Kureyş'in bu kesimini (Müslüman olanları) ve Allah'ın Elçisi'nin durumunu dikkatle izliyorlardı ve ancak Müslümanlar Kureyş'i yendiği takdirde Hz. Muhammed'in doğru söylemiş olacağını ve Peygamberliğini ispatlamış olabileceğini düşünüyorlardı"¹⁴³.

Kureyş'in, Müslümanlar karşısında savaşı kaybederek Mekke'nin fethi esnasında İslam'ı kabul etmesi ve Müslümanların Kâbe şehri Mekke dahil Hicaz'ı ele geçirmelerinden sonra, İslam'ın durumu önceki devrelerden daha iyi bir konuma yükseldi, Müslümanların ağırlığı daha da arttı ve bu yükselişin yankısı Arap Yarımadası'nın bütün yörelerine yayıldı. Hatta bu çerçeveyi de aşarak Gayr-i Müslim toplumlarla sıcak temasa geçildi ve bu ilişkiler normal bir çizgi üzerinde yürümeye başladı. H. 9 yılında nâzil olan tevbe suresinin ayetleri, putperest Araplar dahil müşriklerle olan ilişkilerin boyutlarını sınırlandırmış oldu. Bu ayetler aynı zamanda Hıristiyanlar dahil ehl-i kitap'la olan ilişkileri de sınırlandırdı, müşriklerin Beytül-Harâm (Kâbe'ye) girişlerini yasakladı ve İslam'ı kabul etmelerini sağlamak maksadıyla onlarla savaşmayı duyurdu ve Müslüman olmaları veya Müslümanlara cizye ödemelerine kadar Ehl-i kitab (Yahudi, Hıristiyan ve diğerleri)'a karşı cihada katılmayı emretti¹⁴⁴.

Bu kesin tutum, Arap elçilik heyetlerinin Medine'ye sık sık gelmelerinin diğer bir sebebinin teşkil etse gerektir. Böylece Medine, Arap Yarımadası'nda Arap Kabilelerinin gözlerinin devamlı baktığı ve elçilerinin sık sık uğradığı

ayetin, Habeşistan Kralı en-Necâşi ve onunla birlikte İslam'ı kabul eden arkadaşları hakkında nâzil olduğu söylenmektedir. " Bkz. et-Taberi, "Camii'l-Beyhan fi Te'vili'l-Kur'an", Beyrut, 1992, c. V, s. 3.

¹⁴¹ Bkz. Bakara, 62, 113, 120; Mâide, 18, 51, 82; Hac, 17; Tevbe, 30.

¹⁴² Bkz. Al-i İmrân, 64, 67, 69, 70, 71, 98, 110, 111, 113, 171, 199; "Mâide", 5, 65, 68.

¹⁴³ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 205; İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 335; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVIII, s. 95.

¹⁴⁴ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 188-193.

bir merkez haline geldi. Burada Hıristiyanlıkla ilgisi olan veya ilgisi olduğu söylenen ve İslam davetini olumlu karşılayan Arap elçilik heyetlerini anlatmakla yetineceğiz.

Necrânlılar, Medine'ye elçilik heyeti gönderen Yemenlilerden bazılarıydılar. Hıristiyanlık onlara Suriye, iki nehir arası (Dicle ile Fırat arasında yer alan el-Cezire bölgesini kastediyor) ve Habeşistan'daki Hıristiyan merkezlerden nüfûz etmişti¹⁴⁵. Tarihi rivâyetler, iki Necrân elçilik heyetinin Medine'ye geldiğini bildirmektedir. Bunlardan biri Benû el-Hâris b. Ka'b heyetiydi. Bunlar daha önce Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi¹⁴⁶. Allah'ın Elçisi, Müslüman olmaları için onlara Halid b. el-Velid'i gönderdi ve bu çağırışı kabul ettiler. Arkasından onlara ait elçilik heyeti Medine'ye geldi. Sonra Hz. Peygamber, Amr b. Hazm'i, onları din konusunda bilgilendirmek, sünneti ve İslam'ın genel prensiplerini öğretmek için gönderdi ve onlara İslam'ın hüküm, kural ve kanunlarını ihtiva eden bir mektup ta yazdı¹⁴⁷.

İkinci heyet ise Necrân Hıristiyanlarından altmış kişiyi kapsamaktaydı. Bekr b. Vâiloğullarına mensup Ebu Hârise b. Alkama da bunlar arasındaydı. Bu adam, adı geçen topluluğun piskoposu, bilgini ve idarecisi konumuna sahipti. Onu bizzat Hıristiyan krallar yüceltmiş ve Hıristiyanlara ruhanî lider yapmışlardı. Heyet arasında diğer bazı kişiler de yer alıyordu ki, adları, Arap kökenli olduklarını rahatça göstermektedir. Mesela Evs, el-Hâris, Yezid, Kays, Amr, Halid ve benzeri adlar taşıyan kişiler onların arasında yer alıyordu¹⁴⁸. Bu heyette bulunan kişiler Medine'de günlerce kalarak Allah'ın Elçisi ile bazı itikâdî meseleleri tartıştılar. Hatta Kur'an-ı Kerim'de yer alan Âli İmran suresinin seksen küsur âyetinin bunlarla ilgili olarak indiği söylenir. Buna rağmen heyet mensupları Müslüman olmadılar. Ebu Hârise, buna sebep olarak bu konuda kavminin kendisine karşı olduklarını, dinini değiştirmesi halinde yetkilerinin elinden alınacağını Allah'ın Elçisi (A.S.)'ne bildirdi¹⁴⁹. Fakat Necrân Bölgesi ile dışında yer alan bölgeler arasındaki ilişkilerin bunda etkili olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

¹⁴⁵ Richard Bell, "The Origin of Islam", p. 17, 36.

¹⁴⁶ en-Nisabûri, "Meğazi'n-Nebiy", Defterdâr Hakîm oğlu Ali Paşa. Ktb. Nu. 804, İstanbul, s. 326 b.

¹⁴⁷ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 239-242; İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 339; en-Nüveyri, "Nihâye", c. XVIII, s. 103; el-Kilâ'i, "el-İkûfâu fi's-Siyer ve Meğâzi'l-Hulefâi's-Selâse", Ayasofya Ktb. Nu. 2972, İstanbul, c. II, s. 49 a; İbnü'l-Esir, "el-Kamil", Beyrut, (Trz.), c. II, 200.

¹⁴⁸ İbn Hişam, "es-Sîre", c. II, s. 222-224.

¹⁴⁹ İbn Hişam, "es-Sîre", c. II, s. 225-232.

Heyet, Allah'ın Elçisi'nden, kendilerine dokunulmayacağına dair söz aldı. Bunun karşılığında da onlara baş vergisi olarak toplam seksenbin dirhem nakit veya bu miktar nisbetinde mal ödemeleri şartı konuldu. Bu meblağ ikibin hulle (değerli elbise) olarak tespit edildi, bunun yarısını Safer, diğer yarısını da Receb ayında Müslümanlara teslim ediyorlardı¹⁵⁰. Ayrıca Yemen'de savaş meydana geldiğinde Müslümanlara ödünç olarak otuz zırh, otuz at ve otuz deve vermeleri şartı da getirildi. Ebu Davud, Sünen'inde: "Ve savaşlarda kullandıkları silahların her türünden otuz silah" şeklinde bir madde de eklemektedir¹⁵¹. Müslümanlar, onlardan ödünç alınacak bu savaş araç ve gereçlerini geri vereceklerine ve olumsuz bir tavırları söz konusu olmadıkça ve faiz yemedikleri müddetçe dinî hürriyetlerine dokunulmayacağına, bir papazın sürgüne gönderilmeyeceğine ve kendileri ile yapılan herhangi bir antlaşmanın iptal edilmeyeceğine dair söz verdiler¹⁵². Bu antlaşma yapıldıktan sonra heyet Yemen'e geri döndü. Allah'ın Elçisi'nin, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ı, mallardan dolayı anlaşmazlığa düştükleri bazı problemleri çözmesi için onlarla gönderdiği de rivâyet edilir¹⁵³.

el-Cezîre'nin doğusundaki bazı Arap Kabileleri de iyi niyet heyetlerini Medine'ye gönderdiler. Abdulkays Kabilesi'ne bağlı heyette el-Carûd b. Bış b. el-Mu'alla bulunmaktaydı. el-Carûd Hıristiyandı. O, yeni dinin, kendi dininden daha zayıf bir din olduğundan korkuyordu. Fakat Allah'ın Elçisi, onu bu konuda ikna etti ve İslam'ın, inanmakta olduğu dininden daha hayırlı olduğunu haber verdi. Böylece el-Carûd ve beraberindekiler Müslüman oldular¹⁵⁴. Bu durum üzerine Allah'ın Elçisi onlar hakkında şöyle buyurdu: "Hiç bir maddî menfaat dilemeden bana geldiler ve onlar doğru insanların en hayırlılarıdır¹⁵⁵.

el-Carûd güçlü bir iman ve güçlü bir inançla tanınır. Bazı insanlar arasında dinden dönme olayları yayıldığında, o, İslam'ın yanında durdu, kav-

¹⁵⁰ Bkz. "et-Taberî' Camiu'l-Beyân", c. III, s. 298.

¹⁵¹ Ebu Davûd, "Sünen", (İstanbul, 1992, c. III, s. 430).

¹⁵² et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 139; el-Yâ'kubî, "Tarih", c. II, s. 83; İbnu't-Talla, "Akdiyatı Resulillah", (Thk: Muhammed Ziya el-A'zami), Kahire, 1978, s. 277-278.

¹⁵³ İbn Hişam, "es-Sîre", c. II, s. 233.

¹⁵⁴ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 222; İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 314; et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 136; ed-Diyarbakrî, "el-Hamis fi Ehvali'n-Nefsi'n-Nefis", Kahire, 1302, c. II, s. 547 ; el-Kilâ'î, "el-İktûfa", c. II, s. 103 a.

¹⁵⁵ en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVIII, s. 65.

mine bir konuşma yaptı ve onları Müslüman olarak kalmaya ve mürtedlerle mücâdele etmeye çağırdı¹⁵⁶.

Allah'ın Elçisi, Hıristiyan olduğu söylenen Havze b. Ali el-Hanefî'ye Müslüman olması için bir mektup yazmıştı. Havze, Hz. Peygamber'in bu davetini olumlu karşılamıştı. Fakat o, bu çağrıyı kabul etmek için Allah'ın Elçisi'nden, vefatından sonra kendisine bir yerde idarecilik vermesini istemişti. Allah'ın Elçisi de onun bu isteğini geri çevirmişti. Havze Mekke'nin fethi sırasında öldü¹⁵⁷ ve idarecilik tutkusu onu Müslüman olmaktan alıyordu. Bu şahıs öldükten sonra Benû Hanife mensupları, İslam'ı kabul ettiklerini bildirmesi maksadıyla elçilik heyetlerini Medine'ye gönderdiler. Bu heyet memleketine geri döndükten sonra şehir kilisesini mescide dönüştürdüler ve içinde ezan okumaya başladılar. Bu kilisede Hıristiyan ayinlerini yerine getirmekle görevli papazın yabancı olduğu görülmektedir. Zira o, yeni gelişmeyi farkedince Benû Hanife ülkesini terketti¹⁵⁸.

Hıristiyan olduğu söylenen Bahreyn Kralı el-Münzir b. Sâvi el-Abdî Müslüman oldu. Onunla birlikte kavminden İslam'ı seven ve beğenen bazı şahıslar da Müslüman oldular. Bir rivâyete göre burada bulunan Arapların tümü İslam'ı kabul ettiler¹⁵⁹. el-Münzir, bölgesindeki bu gelişmeyi Allah'ın Elçisi'ne bildirdi ve topraklarında mecusi ve yahudiler bulunduğunu ve onlar hakkında ne düşündüğünü sordu. Allah'ın Elçisi de ona cevap olarak bir mektup gönderdi ve nasıl hareket edeceğini gösterdi¹⁶⁰.

Arap Yarımadası'nın kuzey bölgelerine yerleşen Arap Kabilelerine gelince, İslam fütûhatı hicretin beşinci yılından itibaren buralarda görülmeye başladı. Daha sonra da bu bölgelerde Allah'ın Elçisi'nin seriyye ve gazveleri artmaya başladı ve O'nun vefatına kadar da hiç kesilmeden devam etti. Halbuki aynı gelişme Farslara yakın Arap bölgesinde veya Arap Yarımadası'nın güneyinde meydana gelmedi. Bu Bölgenin bir özelliği de Hicaz'la Şam arasında yapılan ticaret yolunu temsil etmesidir. Burada ikâmet eden Arap Kabileleri, ister istemez ekonomik yönden Şam'la yakın ilişkiler

¹⁵⁶ el-Kilâ'î, "el-İktifa", c. II, s. 103a.

¹⁵⁷ İbn Sa'd, et-Tabakât, c. I, s. 262; İbn Seyyidü'n-Nâs, Uyûn, c. II, s. 269; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVIII, s. 166; İbnü'l-Esir, el-Kamil, c. II, s. 146.

¹⁵⁸ en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVIII, s. 72.

¹⁵⁹ el-Belazurî, Fütûh, s. 91.

¹⁶⁰ İbn Sa'd, et-Tabakât, c. I, s. 263; İbnü'l-Esir, el-Kamil, c. II, s. 203; ed-Diyarbakrî, el-Hamis, c. II, s. 478; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVIII, s. 166.

kurmaktaydılar. Böylece bu kabileler arasında yayılan Hıristiyanlık, dolaylı bir şekilde Bizans ve çıkarları ile içiçeydi. Ayrıca burada zamanla Araplaşan Yahudi toplulukları da bulunmaktaydı. Bunlar Hicaz'ın kuzeyinde yer alan köylerde yaşıyorlardı ve Filistin'deki Yahudilerle sıkı ilişkiler içindeydiler¹⁶¹.

Diğer yandan Müslümanlarla iç içe yaşayan Yahudiler hileye dayanan bir siyâset takip ederek antlaşma ve sözleşmeleri bozdular ve imzalamış oldukları belgelere aykırı hareket ettiler. Böylece Allah'ın Elçisi onlardan Kaynuka' oğullarını Dibab'a, el-Nadîroğulları'nı da Ezru'at Bölgesi'ne göç ettirdi¹⁶². Bu topluluklar gittikleri yerlerde putperest Arapları, Müslümanlara karşı kışkırtmaya başladılar ve onları Medine üzerine yürümeye teşvik ettiler. Müslümanlara karşı yapılan bu tahriklerde Ka'b b. el-Eşref ve Hayber'de ikâmet eden ve aynı zamanda Şamlıların meşhur tüccarı olan Selam b. Ebî'l-Hukayk gibi yahudiler büyük rol oynadılar¹⁶³. Sonra Hendek Savaşı'nda Kureyzağulları, Kureys'le işbirliği yaparak tuzak hazırladılar ve Medine'de Müslümanlara hiyanet ettiler ve neticede öldürülmelerine karar verildi. Bütün bu olaylar, yahudileri Müslümanlara karşı daha da düşmanca bir tavır takınmaya ve haklarında kötü propaganda yapmaya sevketti. Hatta onların bu propagandası başlangıçta Müslümanlara karşı nefret uyandırmaya ve onları kötü göstermeye yol açmış olabilir. Bir rivâyete göre Tayy Kabilesi başkanı Adıyy b. Hatim et -Tâi-ki bu kabile mensuplarının Hayber, Fedek ve Teyma' Yahudileri ile komşuluk münâsebetleri bulunmaktaydı- Allah'ın Elçisi'ne karşı büyük düşmanlık beslemekteydi ve kendisi Hıristiyandı. Bu şahıs, İslam ordusunun Tayy Kabilesi'nin putunu kırmak için gelmekte olduğunu duyunca, ağırlıklarını alarak Şam'a kaçtı¹⁶⁴. Diğer bir rivâyete göre Cüzam Kabilesi'ne bağlı Zübeyboğullarından bazı kimseler, Rüfa'a el-Cüzamî'ye gelerek ona şöyle dediler: " Sen burada oturmuş keçi sağıyorsun, Cüzam kadınları ise tutsaktır. Onları bu hale düşüren, getirmiş olduğun mektubundur"¹⁶⁵. Onlar, bunu söylemekle suçu, Allah'ın Elçisi'nin mektubuna göre hareket eden Rüfa'a'ya yüklemek istemişlerdi. Onlara göre Rüfa'a'nın böyle davranmaması gerekirdi.

¹⁶¹ Brokelmann, Carl, "Tarihu'l-Edebi'l-Arabi", (Trc: Abdulhalim en-Neccar), Mısır, 1959-62, c. I, s. 121.

¹⁶² et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 479-481.

¹⁶³ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 550-553.

¹⁶⁴ ed-Diyarбекрі, "el-Hamîs", c. I, s. 380.

¹⁶⁵ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 225; İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 322.

Şüphesiz ki, Yahudiler Arap Yarımadası ile Şam toprakları arasında yer alan bölgelerde Müslümanlara karşı sürdürdükleri bu yıkıcı faaliyetlerinde fazla zorluk çekmiyorlardı. Zira akrabalarının barınakları bu bölgelerde bulunuyordu.

Öte yandan bu bölgedeki kabileler, çıkarları nedeniyle Şam Bölgesiyle sıkı ilişkiler içindeydiler. Bu kabilelerden bir kısmının başkanları Bizans devleti adına valilik görevinde bulunmaktaydı ki, Me'an ve civarlarında görev yapan Ferve b. Amr el-Cüzamî bunlardandır. Yine bunlardan olan Kuda'a ve ona bağlı Süleym, Belî, Kelb, Uzre ve Behra' kolları da Kuzey Arap Yarımadası ile Şam mıntıkası arasında yer alan bölgeye yayılmışlardı. Bunlardan bazıları Bizans devletinden yıllık maddî yardım alıyorlardı. Bizans'ın resmî dinî olan ve aynı zamanda Şam'da güç kaynağını teşkil eden Hıristiyanlık, sınırlı bir şekilde bu putperest kabilelerinin bazı fertleri arasında yayılmıştı. Bu yüzden bu kabilelerin ve bu kabileler bünyesinde yer alan Hıristiyan Arapların gözünde, Hıristiyanlığı bırakıp İslam'a yanaşmak, dolaylı ve dolaysız bir şekilde Bizans açısından çıkarlarına zarar verir anlamını taşımaktaydı. Hatta bunu, güçlerinin üstünde bir olay olarak görüyorlar ve bu gibi tâbiliği kabul etmek için daha kendilerini hazırlıklı görmüyorlardı. Onlar, diğer tarafın (Müslümanlar) böyle bir boşluğu dolduracağına da inanmıyorlardı. Allah'ın Elçisi, Adıyy b. Hâtem et-Tâî'ye: " Ey Adıyy! Belki de onlar (Müslümanlar) ın maddî sıkıntılar içinde olmaları seni bu dine (İslam'a) girmekten alıkoymaktadır. Allah'a yemin ederim ki, çok yakında malları öyle çoğalacak ki, hatta o malları alacak bir kimse bulunmayacaktır."¹⁶⁶ şeklinde hitab ederken sanki bu noktaya temas etmektedir.

Aynı zamanda Bizans, Hıristiyanlığı din olarak seçmeyen ve bu dönüşümün (Hıristiyan Arapların İslam'ı kabul etmelerinin), Arapları, kendilerine karşı cesaretlendirip üzerlerine gelmeleri dışında Arap kökenli Hıristiyanların din değiştirerek İslam'a girmeleri ile ilgilenmeyen Farısların tersine bu dönüşüme iyimser bakmıyordu.

Bu sebeple bu mıntıkadaki Arap Kabileleri başlangıçta İslam fetih hareketine karşı düşmanca bir tutum sergilediler, bazıları da Mu'te Savaşı'nda Müslümanlara karşı Rumların yanında yer aldı.

¹⁶⁶ İbn Hişam, "es-Sire", c. IV, s. 227; İbnü'l-Esir, "el-Kamil", c. I, s. 195.

Konunun diğer bir boyutu da bu bölgenin Hicaz ile Şam arasındaki ticaret yolunu temsil etmesidir. Bölgenin bu konumu Allah'ın Elçisi devrinde de devam etti ve Kureys, Müslümanlar tarafından ticaret kervanlarının geçişi engellenince büyük zararlara uğradı¹⁶⁷. Allah'ın Elçisi, Müslümanlar'a maddî yarar sağlamak ve tüccarlar vasıtasıyla İslam Devletini yaymak maksadıyla burada güvenliği tesis etmeye ve ticarî alış verişin sağlıklı yürütülmesine özen gösterdi. Bölgenin güvenliğini bozmaya çalışanları cezalandırmak ve tüccarlardan oluşan yolcuları korumak için Dumetü'l-Cendel'e gönderilen orduyu bizzat kendisi (Hz. Peygamber) idare etti¹⁶⁸. Ayrıca Zeyd b. Hârise'yi aynı amaçla önce Vâdi'l-Kura yöresinde yaşayan Ümmü Kirfe'nin üzerine, sonra da yine Vâdi'l-Kura'nın arka tarafında bulunan Hisma bölgesine gönderdi¹⁶⁹.

Buna karşılık ed-Diyarbekri'nin belirttiğine göre Hıristiyanlar gibi bazı çevreler bölgenin bu ticarî özelliğini istismar konusu yapmaktaydılar. Bu çevreler, Medine'ye ticaret maksadıyla giden Nabatlı tüccarların önünde Bizans'ın Medine'yi ele geçirmek için büyük bir ordu hazırladığı şaiasını ortaya atıyorlardı. Görülüyor ki, onlar, Medine'ye giden yol boyunca yerleşen kabilelerin içine korku salmak, onları İslam'dan uzaklaştırmak ve aralarında yayılmasını engellemek maksadıyla böyle bir faaliyette bulunuyorlardı¹⁷⁰.

Bölgedeki kabilelerin İslam fetih hareketine karşı tutumlarında yavaş yavaş yumuşaklık görülmeye başladı. Onlardaki bu değişiklik, özellikle Mekke'nin fethinden sonra Müslümanlar'ın güçlerinin artmasını hissetmelerinden ve İslam'ın amaçlarını ve bu dine girenlerin durumlarını öğrenmelerinden sonra gerçekleşti. Ayrıca Bizans'ın bölgede de güç kaybına uğraması ve bu kabilelerin, özellikle Farslar'ın Şam'a karşı düzenlemiş oldukları saldırıdan sonra Bizans'la ilişkilerinin zayıflaması da bunun gerçekleşmesinde etkili amil olmuştur.

Bir rivâyete göre Adıyy b. Hâtim'in kız kardeşi, Şam'da bulunan kardeşini ziyaret ederek onu Medine'de Allah'ın Elçisi'ne gitmemesi ve O'nun yanında rahatlık ve huzura kavuşmamasından dolayı kınadı. Zira kendisi de Allah'ın Elçisi'nden iyi muamele görmüştü. Adıyy, kız kardeşinin bu tavsiye-

¹⁶⁷ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 646.

¹⁶⁸ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 564.

¹⁶⁹ el-Belazurî, "Ensabu'l-Eşraf", (Thk: Muhammed Hamidullah), Mısır, 1959, c. I, s. 377-378; ed-Diyarbekri, el-Hamis, c. I, s. 377-378.

¹⁷⁰ ed-Diyarbekri, "el-Hamis", c. II, s. 484. Ayrıca bkz. Abdulkadir b. Ahmed Bedran, "Tehzibu Tarih İbn Asâkir", Beyrut, 1979, c. I, s. 110.

sine uyararak kabilesinden bir heyetle Medine'ye geldi ve Allah'ın Elçisi ona ilgi gösterdi ve kendisiyle gelen heyeti de iyi karşıladı. Böylece Adiy ve kavmi Müslüman oldular. Allah'ın Elçisi, onu kabilesine zekât amili olarak görevlendirdi. Bu gelişme sonucunda onun, Allah'ın Elçisi'ne karşı önceki kini ve nefreti, İslam'a olan düşmanlığı, onlara karşı sevgi ve imana dönüştü¹⁷¹. Başka bir rivâyete göre onun kabilesi, Hz. Ebu Bekr döneminde bazı insanların yaptığı gibi mallarının zekâtını vermemeye kalkıştılar. Fakat Adiy onlara Hz. Peygamber'le yapmış oldukları antlaşmayı hatırlattı ve şöyle dedi: "Adiy'in nefsi elinde olan Allah'a yemin ederim ki, onu (zekâtı) zenci bir adama bile versem, aynı miktarda vereceğim ve miktarını asla azaltmayacağım. Eğer bu konuda bana karşı gelerseniz, sizinle savaşırım". Onun bu hususta ısrarlı olduğunu görünce de, ona uydular ve mallarının zekâtını hemen kendisine teslim ettiler. Adiy bu malları Hz. Ebu Bekr'e götürdü¹⁷².

Hicretin dokuzuncu yılının Receb ayında Müslümanlar Tebûk Seferi'ne çıktılar ve bu sefer esnasında taraflar arasında herhangi bir savaş meydana gelmedi. Fakat onlar bu esnada Dumetü'l-Cendel hükümdarı Ükeydir b. Abdulmelik'i ele geçirdiler. Rivâyete göre Ükeydir, Gassân veya Kinde kabilesine mensup bir Araptı ve aynı zamanda Hıristiyandı. Bu şahıs cizye ödemek karşılığında Müslümanlarla bir anlaşma yaptı¹⁷³. Bu durum karşısında Allah'ın Elçisi onun kanının dökülmesini yasakladı ve onu serbest bıraktı. Böylece o, bu olaydan sonra köyüne döndü. İbn Hişam el-Kelbî ise, Ükeydir b. Abdulmelik'in Müslümanlığı seçtiğini rivâyet eder¹⁷⁴.

Allah'ın Elçisi, Eyle hükümdarı Yuhanna b. Ru'be ile de anlaşma yaptı. Yuhanna Hıristiyandı. Allah'ın Elçisi tarafından onunla yapılan anlaşma metnine Müslümanlara karşı kolaylıklar sağlaması şartı konuldu¹⁷⁵. Mayerson, bu anlaşmayı ele alırken, onun, Filistin ve Sina'nın arka kapılarını Müslümanlara açtığını ileri sürmektedir¹⁷⁶.

¹⁷¹ İbn Hişam, "es-Sire", c. IV, s. 225-228; İbn Sa'd, et-Tabakât, c. I, s. 321-322; İbn Abdirabbih, el-İkd, c. III, s. 399; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVIII, s. 78-79.

¹⁷² el-Kilâ'î, el-İktifa', c. II, s. 82 b.

¹⁷³ eş-Şafi'i, el-Üm, c. IV, s. 192; Halife b. Hayyat, Tarih, (Thk: Ekrem Ziya' el-Ömerî) Beyrut, (Trz.), s. 92; İbn Hişam, es-Sire, c. IV, s. 169; et-Taberî, Tarih, c. III, s. 108; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVII, s. 352-357; A.L. Tibawi, "Christians under Muhammad and his First Two Caliphs". Islamic Quarterly, Beirut, 1961, Vol. 6, p. 33.

¹⁷⁴ Abdulkadir b. Ahmed Bedran, Tehzib, c. III, s. 973.

¹⁷⁵ İbn Hişam, es-Sire, c. IV, s. 159; el-Ya'kubî, Tarih, c. II, s. 68; el-Belazurî, Fütüh, s. 79-80; Abdulkadir b. Ahmed Bedran, Tehzib, c. I, s. 115.

¹⁷⁶ Mayerson, Philip, "The First Muslim Attacte on Southern Palestine", p. 173.

Kelb Kabilesinin elçilik heyeti Medine'ye geldi ve Allah'ın Elçisi onlara, Dumetü'l-Cendel halkına ve bu bölgenin havalisinde oturan Kelb kabilesine bağlı topluluklara bir anlaşma belgesi gönderdi¹⁷⁷.

Ayrıca Gassân Kabilesinden üç kişi Medine'ye gelerek Müslüman oldular ve sonra Şam'da oturan kavimlerinin yanına döndüler¹⁷⁸.

Sonra Me'ân Bölgesinde Bizanslılar'ın oradaki Arapları idare etmek için tayin ettikleri Ferve b. Amr b. en-Nâfire el-Cüzamî, bir mektup göndererek İslâm'ı kabul ettiğini bildirdi ve Allah'ın Elçisi'ne de bir hediye gönderdi. Bizanslılar, onun Müslüman olduğunu duyunca kendisini yakalayarak götürdüler ve hapse attırdılar, sonra ondan İslâm'ı bırakmasını ve eski dinine dönmesini istediler. Fakat o, bunu kabul etmedi. Böylece onu öldürdüler¹⁷⁹.

Bölgedeki kuvvet dengesinin Müslümanların lehine dönüşmesi olayı Hz. Ebu Bekr zamanında gerçekleştirilen İslâm fetih savaşları esnasında had safhaya ulaştı ve Hicaz ile el-Urbe arasında yer alan bölgeler savaş yapılmadan Müslümanların eline geçti¹⁸⁰.

Sözün özeti; Hz. Peygamber döneminde Arap Yarımadası'ndaki Arap Hıristiyanlarının meselesi, genel olarak Arap Kabilelerinin konusu ve bu kabilelerin İslâm fetihlerine karşı tutumu ile iç içe olmuştur. Aslında bilinen tarihî kaynaklar, araştırmacıya, Arap Yarımadası'nın Farslara yakın bölgesinde veya Bizans sınırlarına yakın yerlerinde bir Hıristiyan Arap gücünün varlığını hissettirmemektedir. Aksine o (araştırmacı), çoğunlukla Hıristiyanlığı, Kabileler arasında seyrek bir şekilde Hıristiyan olarak yaşayan bazı fertler de görür. Üstelik bu fertlerin toplumlarındaki olaylara katkı ve etkileri de söz konusu değildir. Bu fertlerin İslâm'a karşı tavırları, çoğunlukla Arap kabilelerinin tavırları ile uyum içindeydi. Kabileler anlaşmak amacıyla Medine'ye gittiklerinde, onlar da gittiler. Bu kabileler İslâm'ı kabul edince, onlar da aynı davranışta bulundular¹⁸¹. Onlardan Müslüman olmayanlar ise -ki, onların sayısı çok azdır- zimmî statüsüne uydular, Allah'ın Elçisi

¹⁷⁷ İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 335.

¹⁷⁸ İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 338; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVIII, s. 98.

¹⁷⁹ İbn Hişam, "es-Sire", c. IV, s. 237-238; İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 355; el-Yâ'kubî, c. II, s. 79; İbn Seyyidü'n-Nâs, "Uyûn", c. II, s. 344; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVIII, s. 29; İbnu't-Talla', Akdıya, s. 274.

¹⁸⁰ el-Belazurî, "Fütüh", s. 117.

¹⁸¹ Richard Bell, "The Origin of Islam", p. 182.

ile barış anlaşması imzaladılar, İslam bayrağının gölgesine girdiler ve İslam'ın yayılmasına ve fetihlerinin genişlemesine asla engel olmadılar.

Sonra Allah'ın Elçisi vefat etti. Şüphesiz ki O'nun vefatı Müslümanların hayatında kimsenin dolduramayacağı bir boşluk bıraktı. Zira düşünceye bağlılık birliği ile siyasi otoriteye bağlılık birliğini temsil eden Müslümanların birliği, O'nun (Hz. Peygamber'in) şahsında toplanmaktaydı. Fakat birlik kavramı, sadece Allah'ın Elçisi için geçerli olduğuna inanan bazı Müslümanlar tarafından iyice anlaşılmamıştı¹⁸². Bu birlik kavramını temsil eden düşünceye bağlılık ve Allah'ın Elçisi'nden sonra idareyi ele alan idareciye bağlılık, onlarca aynı oranda algılanmamıştı. Mal (zekât) konusu, onlar tarafından birlik kavramının deney geçirdiği en belirgin meselelerden biriydi¹⁸³. Bu mesele önce siyasi bir boyut kazandı, daha sonra râviler ona dini bir boyut eklediler.

Şüphesiz ki, Arap kabileler büyük miktarda maddî destek alıyorlardı. Onlar birbirlerine karşı savaşırken ganimet ele geçiriyorlardı. Bunun dışında onlar Fars ve Bizans topraklarına yaptıkları baskınlar esnasında bol miktarda maddî kaynak elde ediyorlardı. Bazen de adı geçen devletlerin topraklarına saldırıda bulunmamak veya bu devletlere hizmette bulunmak maksadıyla maddî destek alıyorlardı. Arap Kabilelerine bağlı elçilik heyetleri Medine'ye geldiklerinde Allah'ın Elçisi'nden hediye şeklinde maddî ve aynî destek te aldılar. Fakat Allah'ın Elçisi, bu ziyaret esnasında onlara yıllık maddî yardım (maaş) bağlamadı. Aksine İslam'a girmeleri hükmü gereğince onlar mallarından bir kısmını devlete vermeye başladılar. Bu kabilelerin İslam devletine bağlılık ve itaatleri, Allah'ın Elçisi'ne bey'atleri hükmünce geçerliydi. Allah'ın Elçisi vefat edince, onlar, Hz. Ebu Bekr'in O'na halef ve yerine halife olmasına karşı çıktılar. Devlet başkanına olan eski bağlılık ruhunu kaybettiler. Hatta onların bu tutumu savaş çıkaracak kadar ilerledi. Onlar bu kavramı, ona bağlı kalınacak bir din olarak algıladılar.

Böylece onu savunmak için kılıçlarını çektiler. Neticede ortalık karıştı ve devlet açısından insanları kontrol etmek ve anlaşma ve sözleşmeler gereğince onlardan hesap sormak zorlaştı, bu da siyasi otoritenin zayıflamasına sebep oldu. Bu durum ise, Hıristiyan olarak hayatını sürdürmeye devam eden Arapların bu dönemdeki tavırlarını öğrenmeyi zorunlu kılmaktadır.

¹⁸² Bkz. el-Ezdî, "Fütûhu'ş-Şam", (Thk: Abdulmünim Abdullah en-Nâşir), Mısır, 1970, s. 2.

¹⁸³ Bkz. et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 259.

İlk olarak Arap Yarımadası'nda Müslümanlarla içiçe yaşayan Negrân Hıristiyanlarını ele alalım; Allah'ın Elçisi'nin vefatından önce, Mezhic Kabilesi'nin desteği neticesinde Negrân'da Abhele b. Ka'b'ın başını çektiği ayaklanmalar hakkında Yemen'den haberler gelmişse de¹⁸⁴, bu olay kesinlikle Negrân Hıristiyanlarının da bu karışıklıklarda rol aldıklarını veya fiilen bu hâdiselere katıldıklarını göstermez. Onlar, Hz. Ebu Bekr'in hilafeti boyunca ve Hz. Ömer'in hilâfetinin ilk yıllarında evlerinde sâkin bir şekilde yaşadılar¹⁸⁵. Sonra Hz. Ömer, onların Irak'a ve Şam'a çıkarılmalarını emretti.

Negrân Hıristiyanlarının yurtlarından çıkarılmaları konusunda çelişkili harberler yer almaktadır. İbn Sa'd Tabakât'ında ve Ebu Davud Sünen'inde, onların, Hz. Peygamber zamanında yapılan anlaşma metinlerinde faiz yememeleri şartı konmuştu, fakat onlar bu şarta uymadılar ve Hz. Ömer döneminde faiz yemeye başladılar. Böylece hâlife de onları sürgüne gönderdi şeklinde nakletmektedir¹⁸⁶.

en-Nüveyrî ise bu konuyu; Negrân Hıristiyanları, Allah'ın Elçisi'nin onlara yazmış olduğu anlaşma metnine, sadâkat gösterdiler ta ki, O, vefat etti. Sonra Ebu Bekr halife oldu ve ölümü sırasında onlara iyi muamele edilmesini tavsiye etti. Sonra onlar Hz. Ömer zamanında faizle ticaret yapmaya başladılar. Bu durum karşısında halife, onları göçe zorladı şeklinde zikretmektedir¹⁸⁷.

Bir rivâyete göre Ömer b. el-Hattab, Negrânlı Hıristiyanların yurtlarından çıkarılmalarını, bu yönde Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadîs gereğince uygulamaya koymuştur¹⁸⁸.

Abdurrezzak es-San'anî, el-Musannaf adlı eserinde, Ma'mer'den, oda ez-Zühri'den, oda İbn el-Museyyib'den bir mürsel hadîs naklederek Allah'ın Elçisi'nin: "Arap toprağında (veya Hicaz toprağında) iki din birarada olmayacaktır." şeklinde bir söz söylediğini zikreder. Sonra Ömer, kendi döneminde bu hadîsi incelettirdi ve doğru olduğunu tespit etti. Bu konuda ez-Zühri "İşte Ömer bu sebepten dolayı onları göçe zorladı." demektedir¹⁸⁹.

¹⁸⁴ ez-Zehabî, "Tarihu'l-İslam ve Tabakâti'l-Meşâhir ve'l-A'lâm", Kahire, 1367-69, c. II, s. 174.

¹⁸⁵ en-Nisaburî, "Meğâzi", s. 326 b.

¹⁸⁶ İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 358; Ebu Davud, Sünen, (İstanbul, 1992, c. III, s. 430-431).

¹⁸⁷ en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVIII, s. 137.

¹⁸⁸ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 144.

¹⁸⁹ es-San'anî, "el-Musannaf", (Thk. Habiburrahman el-A'zamî), Beyrut, 1970-2, c. VI, s. 53, 54, 57-58.

Müslim'in Sahîh'inde geçen bir habere göre Câbir b. Abdullah, Ömer b. el-Hattab'ın, Allah'ın Elçisi'nin: "Yahudi ve Hıristiyanları Arap Yarımadası'ndan mutlaka çıkaracağız ve burada Müslümanlar dışında kimseyi bırakmayacağız." şeklinde konuştuğunu duyduğunu kendisine haber verdiğini bildirmektedir¹⁹⁰.

Allah'ın Elçisi (A.S.)'ne nisbet edilen hadisler, Hz. Peygamber'in Arap veya Hicaz topraklarında İslam'ı tek din kılma gayreti dışında, Necrânlı Hıristiyanları yurtlarından çıkarmak hususunda herhangi bir sebep üzerinde durmamaktadır. Ebu Ubeyd ise, Allah'ın Elçisi'nin, bu sözü Necrânlı Hıristiyanların bir anlaşmayı bozmaları veya taraflarca barış yapıldıktan sonra herhangi bir hâdise çıkarmaları sonucunda söylemiş olabileceği görüşündedir¹⁹¹. Büyük bir ihtimalle Ebu Ubeyd'in ileri sürdüğü olay meydana gelmiştir. Böylece bu olay Allah'ın Elçisi'ni, diğer din mensuplarını Arap Yarımadası'ndan çıkarma kararını almaya zorlamış, fakat erken vefatı neticesinde O, bu kararı uygulama safhasına geçirememiştir¹⁹². Hz. Ebu Bekr de hilâfeti sırasında karşılaştığı problemlerden dolayı yine bu kararı uygulamaya koyamamıştı. Hz. Ömer döneminde, faiz yemek gibi bazı ihlaller, ikinci defa Necrânlı Hıristiyanlar tarafından gerçekleştirilmiş olabilir. Böylece, faiz yedikleri için Ömer, onları yurtlarından uzaklaştırdı diyenler, bunun, çıkarılmalarının sebebi olduğunu zanettiler.

Ebu Ubeyd'in Necrân Hıristiyanlarının Müslüman olmaları, sonra irtidat etmeleri ve Hz. Ömer'in bu konuda onlara mektup göndermesi ve onları yurtlarından çıkarması hususunda zikrettiğine gelince¹⁹³, eğer onlar Müslüman oldularsa, bunu, çıkarılmalarına dair bir niyetin bulunduğunu duyduktan sonra göstermelik olarak yapmışlardır, daha sonra da bundan vazgeçmişlerdir. Üstelik onlardan bazıları Müslüman oldular ve bunu devam ettirdiler ve bu şahısların hiç biri göçe zorlanmadı. Zira bilindiği gibi bir ceza olarak göçe zorlamak, Müslüman olup, sonra bundan vazgeçenlere uygulanan bir hüküm değildir.

Hz. Ömer, Necrân Hıristiyanlarının akarlarını ve mallarını satın aldı ve onlara yurtlarından ayrılmaları için belli bir süre tanıdı. Ayrıca Irak ve Şam valilerine emir vererek kendilerine çiftçilik yapmaları için geniş topraklar

¹⁹⁰ Muslim, "Sahîh", (İstanbul, 1992, c. II, s. 1388.).

¹⁹¹ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 144-145.

¹⁹² et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 21.

¹⁹³ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 145.

tahsis etmelerini istedi¹⁹⁴. Hz. Ömer, topraklardan elde ettikleri gelirleri, onlara sadaka ve topraklarının bedeli olarak bıraktı, kendilerine zulmedenlere karşı yardımcı olunmasını emretti ve onlardan yirmidört ay cizye (baş vergisi) almadı¹⁹⁵.

İslam halifeleri nasfa (gelirlerinin yarısını devlete ödemeleri) olayından sonra Necrân Hıristiyanlarına karşı daha yumuşak ve musamahalı davranmaya başladılar. Osman b. Affan'ın, Allah rızası için onlardan cizye olarak alınan vergiden ikiyüz hulle (takım elbise)lik, toprak kaynaklı gelirlerinden de bir miktar indirim yaptığını öğrenmekteyiz. Aynı şekilde Muaviye b. Ebî Süfyan da, onlardan bazılarının Müslüman olması neticesinde vergilerinden ikiyüz hullelik daha indirim yapmıştır. Onların, çevrelerinde cereyan eden olaylara karşı Irak'ta kendileri dışında diğer Arap topluluklarından daha ilgisiz oldukları söylenemez. Haccac b. Yusuf es-Sakafî, onları, kendisine ve Ümeye Oğulları'na karşı başlatmış olduğu ayaklanmada Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'la işbirliği yapmakla suçladı. Ayrıca onları eskiden olduğu gibi cizyelerini tam olarak ödemeye mecbur etti. Ömer b. Abdulaziz halife olunca, Necrân Hıristiyanlar el-Haccac'ın kendilerine yaptığı zulümden ve sayılarının eksikliğinden şikâyet ettiler. Bunun üzerine halife onların sayılmasını emretti. İlk sayılarının ondabiri kaldıklarını görünce, onların değeri sekizbin dirhem olan ikiyüz hulle (elbise) ödemelerine karar verdi¹⁹⁶.

Arap Yarımadası'nın doğusunda ise, nakledilen haberlere göre Arap Kabileleri kendi aralarında Medine'deki devlet yanlısı ve karşıtı olarak ikiye bölündü. Temîmoğulları'ndan olduğu söylenen Secah bint el-Hâris ve grubu dışında, hiç bir Hıristiyan grup bu hareket içinde yer almadı¹⁹⁷. Secah Hıristiyan inancına aşırı derecede bağlı bir kadındı¹⁹⁸. O, Irak'ın kuzeyinde bulunan (Dicle ile Fırat nehirlerinin arasında yer alan ve bugün Türkiye, Irak ve Suriye topraklarında kalan el-Cezire'nin Irak'taki kısmı kastediliyor) el-Cezire Araplar'ından bir toplulukla Medine'de Hz. Ebu Bekr'e karşı harekete geçmek için Temîmoğulları'nın bulunduğu bölgeye geldi. Bu da ilk bakişta, İslâm Devleti'ne karşı bir düşman Hıristiyan Arap hareketinin varlığını

¹⁹⁴ el-Belazurî, "Fütüh", s. 85-89.

¹⁹⁵ en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVIII, s. 137.

¹⁹⁶ el-Belazurî, "Fütüh", s. 89-91; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, c. II, s. 201.

¹⁹⁷ el-Eşref Ömer b. Yusuf, "Tarfetü'l-Ashab fi Temyizi'l-Ensab", (Thk: K. W. Zettersteen),

Dımaşk, 1949, s. 63.

¹⁹⁸ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 272.

çağrıştırmaktadır. Fakat Secah'la ilgili haberler, bu varsayımı desteklemektedir. el-Belâzuri'nin belirttiğine göre o, kendini kâhin olarak kabul ettirdi. Böylece Temîmoğulları ile annesi tarafından yakınları olan Tağlıboğullarına mensup bazı gruplar ona uydular¹⁹⁹.

Secah, Müseyleme ile evlendi ve kendi dinî ile onun dinini birleştirdi. Ebu Ca'fer et-Taberî²⁰⁰'nin bir rivâyetine göre, o (Secah) Peygamberlik iddiasında bulundu ve Tağlıboğulları'ndan el-Hüzeyl b. İmrân Hıristiyanlığı bırakarak onun dinine girdi.

en-Nüveyrî²⁰¹'nin bir rivâyetine göre o (Secah), Müseylime ile evlendikten sonra kabile mensupları, ona, mihrini sordular. Bunun üzerine o da tekrar Müseylime'ye giderek ondan mihrini istedi. Müseylime, ondan müezzinini talep etti, böylece bu görevli hemen oraya çağrıldı. Müseylime, Ona: " Arkadaşların arasında, Allah'ın Elçisi Müseylime, Muhammed'in getirdiği namazlardan sadece iki vakit namazını; sabah ve yatsıyı size farz kıldı diye bir açıklamada bulun. " şeklinde emir verdi.

Büyük bir ihtimalle Secah tarafından başlatılan hareket bir Hıristiyan hareketi değildir. Belki de Allah'ın Elçisi'nin vefatından sonra Kuzey Arap Yarımadası'ndaki Arap Kabileleri arasında baş gösteren kabile çekişmesi, onu, bu gibi davranışa itmiştir. Onun, Müslümanlara karşı çalışmak amacıyla Farslar veya Bizanslılar tarafından kiralanmış olması da mümkündür. Secah, Müseylime'yi terk ederek kendi kabilesi olan Tağlıboğulları'na geri döndü. Hatta bir rivâyete göre o, sonradan Müslüman olmuş ve bu inancına bağlı kalmıştır²⁰².

Arap Yarımadası'nın Kuzey Bölgesine gelince, konu ile ilgili rivâyetlere göre burada Vadi'a el-Kelbi adında bir şahıs, kendine destek veren Kelb kabilesinden bazı kişilerle irtidat etmiş ve zekât vermeyi reddetmiştir²⁰³. Görülüyor ki, Dumetü'l-Cendel emîri Ükeydir b. Abdulmelik, dayları olan Kelb Kabilesi mensuplarının bu eyleminden cesâret almıştır²⁰¹. Cizye vermeyi durduran bu şahıs, Müslümanlarla yapmış olduğu anlaşmayı bozdu ve

¹⁹⁹ el-Belazuri, "Fütüh", s. 108.

²⁰⁰ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 269.

²⁰¹ en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XIX, s. 79.

²⁰² el-Belazuri, "Fütüh", s. 108.

²⁰³ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 403.

²⁰¹ el-Bikâ'i, "Ahbâru'l-Cilâd fi Fethi'l-Bilâd", Laleli Ktb. Nu. 1994, İstanbul, s. 41 a.

Dumetü'l-Cendel'den ayrılarak Hire şehrine geçti²⁰⁵ veya İbn Hişam el-Kelbî'nin rivâyet ettiği gibi Müslümanlığı bırakarak irtidat etti²⁰⁶. Sonra İyâd b. Ganm ve Halid b. el-Velîd'e karşı savaşan ve Kelb, Behra', ez-Zaca'im ve Gassân ve Tenûh'a bağlı bazı gruplardan oluşan topluluğa katıldı. Savaş sonunda bu topluluk yenilgiye uğradı ve Ükeydir b. Abdumelik öldürüldü²⁰⁷. Fakat Arap olduğu söylenmeyen Yuhanna b. Ru'be Müslümanlarla yaptığı anlaşmaya bağlılık göstererek savaşa katılmadı.

Hız. Ebu Bekr Ridde ayaklanmalarına son verip, Araplar ona itaat edince, Arap Kabilelerini cihada çağırdı. Böylece Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinden ona akın akın askerler gelmeye başladı. O da bu askerleri hemen Şam'a ve Irak'a gönderiyordu. Müslümanlar Şam'a doğru yol alırken, Arap Kabilelerinin yoğun bir şekilde yayıldığı Şam sınırlarının doğu bölgelerinden geçiyorlardı. Sadece Amr b. el-As, bu yolu takip etmeyerek Eyle'den Filistin'in güney bölgesine girdi.

Tarihî rivâyetler, Müslümanların Şam beldelerine ilerleyişini, buralardaki hâkim unsurlar ve onlara tâbi olan bölge halkının, İslam fetih hareketinin başlangıcından Şam beldelerinin fethinin tamamlanmasına kadar, kendilerine karşı göstermiş oldukları direnişi net bir şekilde sunmaktadır.

İbn İshak (75/152), (688/761) şunları zikretmiştir: Amr b. el-As Müslümanlarla birlikte Medine'den çıkarak Gamru'l-Arabat bölgesine geldi ve buradan Bizanslıların durumunu Ebu Bekr'e ilettiler ve ondan yardım istedi. Aynı anda Ebu Ubeyde ve Yezid b. Ebî Süfyan Müslümanlarla beraber Şam'ın Busrâ şehrini kuşatıyordu²⁰⁸. Ebu Ca'fer el-Taberî İbn İshak'tan naklettiği rivâyetinde, Müslümanların Şam'a çıkışlarından Busra şehrine ulaşmalarına kadar kayda değer bir direnişle karşılaşmış ve karşılaşmadıkları konusunda herhangi bir mâlumat vermemektedir.

Ömer b. Şebbe (173/262), (788/875) ise, Ali b. Muhammed el-Medâini (135/220), (788/839)'den şunu rivâyet etmektedir: Müslümanlar Ebu Ubeyde'nin komutasında Meâb halkı ile çatışmaya girdiler ve aralarında barış yapıldı. Bölgede bulunan Yezid b. Ebî Süfyan, Ebû Umâme el-Bahilî'yi Filistin topraklarında yer alan el-Arebe'deki Rum topluluğuna karşı gön-

²⁰⁵ el-Belazurî, "Fütûh", s. 73.

²⁰⁶ Abdulkadir b. Ahmed Bedran, "Tehzîb", c. III, s. 97.

²⁰⁷ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 378.

²⁰⁸ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 405-417; el-Belazurî, "Fütûh", s. 117.

derdi. Bu kumandan onların hepsini bertaraf etti²⁰⁰. Ömer b. Şebbe'nin verdiği bilgiye göre Meâb halkının İslam fetih hareketine karşı direnişi zayıf olmuş ve hemen anlaşmayla sonuçlanmış. Fakat o (Ömer b. Şebbe), bu anlaşmaya katılan tarafların kimliklerini açıklamamaktadır.

Fakat Muhammed b. Ömer el-Vakidî (130 / 207), (748 / 823), Yezîd b. Ebî Süfyan idaresindeki Müslümanlarla Tebûk etrafında yığınak yapan Rumlar arasında çarpışmalar olduğunu zikretmektedir²¹⁰. Ayrıca diğer bir çatışmanın da Amr b. el-As kumandasındaki Müslümanlarla Filistin'deki Rumlar arasında meydana geldiğini belirtir²¹¹.

el-Ezdî'nin bir rivâyetinde de Ebu Ubeyde'nin idaresindeki Müslümanların Meâb'a ulaştıkları ve buradaki Rumların onlara karşı direniş gösterdikleri, sonra da iki taraf arasında antlaşma sağlandığı bildirilmektedir²¹².

Seyf b. Ömer et-Temîmî (200 / 815), konu ile ilgili şunu zikretmektedir: Rumlar Halid b. Said b. el-As'a bağlı orduya yaklaştıklarında kırsal alanlarda yaşayan Arap Kabilelerine haber göndererek yardım istediler. Arap Kabilelerinden Behra, Kelb, Süleyh, Tenûh, Lahm, Cüzâm ve Gassân'a bağlı kuvvetler üç gün önce Ziza bölgesine yakın bir yerde Rumlarla beraber harekete geçmişlerdi. Bu adı geçen kabilelere daha önce Hıristiyanlık yayılmıştı. Seyf, diğer bir haberinde, Halid b. Said'in yaklaşması neticesinde bu kabilelerin dağıldığını ve Müslümanlara karşı toplananların tamamının İslam'ı seçtiğini zikreder²¹³.

Bu bölgenin İslam fetih hareketine karşı göstermiş olduğu direnişle ilgili bir söz söylemek gerekirse, el-Ezdî ve Ömer b. Şebbe direnişe katılanların kimliğini açıklamadan bu direnişin çok zayıf olduğunu belirtmişlerdir. İbn İshak ise, bu konuda kayda değer bir bilgi vermemiştir. Buna mukabil el-Vakidî, Tebûk ve Arebe civarlarında direniş gösteren kuvvetlerin sadece Rumlardan meydana geldiğini belirtmiştir. Aynı zamanda Seyf de bu bölgedeki Arap Kabilelerinin Rumların yanında yer aldıklarını ileri sürmüştür. Burada Seyf'in bu rivâyeti ile Müslümanların Mü'te savaşında karşılaştıkları

²⁰⁰ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 405-417; el-Belazürî, Fütûh, s. 117.

²¹⁰ el-Vakidî, "Fütûh", s. 4-15.

²¹¹ el-Vakidî, "Fütûh", s. 4-15.

²¹² el-Ezdî, "Fütûh", s. 11.

²¹³ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 388-389.

direnışı anlatan haberler arasında bazı benzerlikler görülmektedir²¹⁴. Bu da Seyf'in, bu rivâyetinin, bölgedeki Arap Kabilelerinin İslam fetih hareketine karşı tavırları konusunda, bu kabilelerin yeni tavırlarından ziyâde aynı kabilelerin daha önceki bir tavrını tekrarladığı düşüncesini doğurmaktadır. Seyf'in, rivâyetinde belirttiği Arap Kabileleri, Mü'te savaşında Müslümanlara karşı Rumların yanında yer aldıkları söylenen kabilelerin aynıdır²¹⁵. Ayrıca seyf tarafından nakledilen rivâyet, Müslümanlara karşı toplanan bu kabilelerin tamamının İslam'a girdiğini belirtmektedir. Bu ise kabul edilmesi asla mümkün olmayan bir iddiadır. Zira bu kabilelerin Müslümanlara karşı savaşmak için toplanıp ta bir anda ve böyle bir suretle İslam'a yönelmeleri akıl dışı bir olaydır. Fakat bu olay şu şekilde cereyan etmiş olabilir: İslam dini daha önce bu kabileler arasında yayılmış, İslam ordusunu aralarında görünce cesâretleri artmış ve böylece İslam fetih ordusuna katılmaya karar vermişlerdir.

Müslümanlar Meâb'dan sonra kuzeyden el-Câbiye'ye doğru ilerlemeye devam ettiler²¹⁶. Dımaşk'a kadar uzanan bölge, kendi toprağında Bizans'la, Müslümanlar arasında cereyan eden en şiddetli savaşlara şâhit oldu. Burada, bazılarının, Şam beldelerinin geleceğinde baş rol oynayan çok önemli çarpışmalar meydana geldi. Râvîlerin, bu savaşların meydana geliş tarihleri konusunda çelişkili bilgiler nakletmelerine rağmen²¹⁷, Yermük Savaşı hakkında vermiş oldukları malumât, bunun, savaşların en büyüğü ve bölgenin geleceğini etkilemesi bakımından en etkili olduğunu göstermektedir²¹⁸. Bu savaştan önce meydana gelen diğer savaşlar, bölge halkını sindirmek için yeterli

²¹⁴ İbn Hişam, "es-Sire", c. IV, s. 16-17; et-Taberî, Tarih, c. III, s. 37.

²¹⁵ el-Vakidî, "Kitabu'l-Meğazi", (Thk: Marsden Jones), Kahire, 1965, c. II, s. 760; Halife b. Hayyat, Tarih, s. 86; İbn Seyyidü'n-Nâs, "Uyûn", c. II, s. 153-157; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVII, s. 277-282.

²¹⁶ el-Vakidî, "Fütûhu's-Şam", Kahire, 1373, s. 10; el-Ezdi, "Tarih", s. 11; el-Bikâ'î, "Ahbar", s. 56 b.

²¹⁷ Örneğin Seyf b. Ömer (et-Taberî, Tarih, c. III, s. 241) ve Ömer b. Şebbe (et-Taberî, Tarih, c. III, s. 419) Yermük Savaşının H. 13 yılında meydana geldiğini belirtirken, İbn İshak (et-Taberî, Tarih, c. III, s. 570-571), bu savaşın H. 15'te, İbn Hubeys (el-Bikâ'î, Ahbâr, s. 88 b) ise H. 13'te vukubulduğunu rivâyet etmektedir. Fakat belirtilen bu tarihlerden en uygunu H. 13 olarak verilen tarihtir. Bir rivâyete göre Ömer b. el-Hattab, Ebu Ubeyde'ye bir mektup yazarak Halid b. el-Velid'in silah arkadaşları olan Iraklıları, Irak topraklarında bulunan Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yanına sevk etmesini istedi. Bu emir üzerine onlar da Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkas kumandasında Irak'a giderek el-Kadisiyye Savaşı'na katıldılar (et-Taberî, Tarih, c. III, s. 542-543). Kadisiyye Savaşı H. 14 yılının başlarında meydana gelmişti (et-Taberî, Tarih, c. III, s. 538). Buna göre Yermük Savaşının, belirtilen bu tarihten bir yıl önce vuku bulunduğunu öğreniyoruz. Bu ise, H. 13 yılı tekâbul etmektedir.

²¹⁸ Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantiyye", s. 126.

olmamıştır. Sonra Müslümanlar Bizans'a karşı üstünlük sağladılar. Bu esnada İslam ordu yönetimi, şehir ve müstahkem noktalara saldırı yapmadan ve sadece kırsal bölgelerle az nüfuslu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenlemek ve oraların halklarıyla anlaşmalar yapmak suretiyle durumu kontrol altına almaya çalışıyordu²¹⁹. Ayrıca bu yönetim, Müslümanların, bölgedeki prestijini zayıflatacak ve bölge halkının, onlara karşı cüretini artıracak bir yenilgiye maruz kalmamalarını sağlamak için de büyük gayret sarfediyordu. Müslümanlar, Bizans saldırısına karşı Yermük savaşına hazırlık yapmak amacıyla nüfuz ettikleri bazı noktalardan çekilmek ve bir noktada toplanmak ihtiyacı duyduklarında, daha önce kendileri ile ittifak kuran çevreler bu dialoğu bozmaya ve taraflar arasında yapılacak savaşın kimin lehine sonuçlanacağını beklemeye başladılar²²⁰. Aynı zamanda Bizans da bölge halkı ile olan ilişkisini pekiştirmekten geri kalmıyor, buradaki insanları Müslümanlara karşı silah altına almak için büyük para sarfediyordu²²¹.

Bu bölgenin halkı olan Araplar, en başta da Gassân Kabilesi mensupları, iki tarafın ilgi odağı haline gelmişlerdi. el-Ezdî "Fütûhu's-Şam" adlı eserinde, Bizanslılardan Müslümanlığı seçen Cerceh adındaki bir kişinin sözlerine dayanarak onları (bölgedeki Arapları) üç kısma ayırır: Müslüman olup ta Araplarla birlikte hareket edenler, Hıristiyan olup ta, Hıristiyan olarak kalmak isteyen ve aynı zamanda Müslümanlara karşı Bizanslılarla birlikte mücadele verenler ve Hıristiyan olup ta, Hıristiyan olarak kalmak istemeyen ve fakat hem kendi dindaşları durumunda olan Bizanslılarla, hem de kendi kavimleri sayılan Araplarla savaşmayı tasvip etmeyenler²²². Bu söz, buradaki Arapların İslam fethine karşı tutumunu şıklara ayırması yanında, bu tutumun, değerlendirmesini ve İslâm fetih hareketi açısından yorumunu da kapsamaktadır. Belki de Dr. Esed Rüstem, Arap Hıristiyanların Müslümanlara karşı Rumlar'ın yanında yer almalarını, dinî bir sebebe dayandırmak suretiyle taraflar arasındaki savaşı dinî bir savaş olarak yoruma tâbi tutarken bu noktadan hareket etmiştir²²³. Halbuki Dr. ed-Durî, onların bu tutumunu, Arapların şahlanışını, söz birliğini ve saflarının birleştirilmesini pekiştiren bir ortak proje olarak yorumlamıştır²²⁴.

²¹⁹ et-Taberî, "Tarih", C. II, s. 408; el-Ezdî, "Fütûh", s. 35.

²²⁰ el-Ezdî, "Fütûh", s. 54-56; el-Bikâ'î, "Ahbar", s. 88 b.

²²¹ İbnu'l-Bitrik, "Tarih", s. 13.

²²² el-Ezdî, "Fütûh", s. 56.

²²³ Esed Rüstem, "er-Rûm", c. I, s. 248.

²²⁴ ed-Dürî, "el-Cüzûru't-Tarihiyye li'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye", Beyrut, 1960, s. 15-16.

Görülüyor ki, Arapların Yermük savaşından önce bu bölgedeki İslam fethine karşı tutumu, birçok sebepten kaynaklanmaktaydı. Bunların en önemlileri şunlardı: Bizanslıların kuvvetine mukabil Müslümanlar'ın güçlü durumu ve konumları, Bizans'ın maddî kozu ve Gassân ve diğer kabilelere bağlı bazı Arap emîrleri ile olan siyasi ilişkileri, bu emîrlerden bazılarının, Bizans'ın vermiş olduğu maddî desteği göz önünde bulundurması ve İbn Seyyidü'n-Nâs'ın " Onlar iktidarlarının devam etmesini ve Kayser'e yakın olmayı seviyorlar "²²⁵ şeklinde söylediği gibi siyâsî otorite ve nüfuzlarının devam etmesini sağlamak amacıyla Bizans'a meyletmeleri. Ayrıca iki tarafın bölge halkıyla kaynaşması sırasında Müslüman askerlerin olumlu davranışı ve buna mukabil Bizans askerlerinin olumsuz hareketleri. Bütün bu amiller bölgedeki Arapların İslam fetih hareketine karşı tutumunun aynı seviyede olmasını engellemiştir.

Bir yandan İbn Şebbe, İbn İshak, el-Ezdi ve el-Vâkidî, Halid b. el-Velid'in Merc Râhıt yönünde Gassân Kabilesi ile savaşa girdiğini ve sonra onlarla barış antlaşması imzaladığını zikrediyorlar ki, burada sadece el-Ezdi İslam'a girdiklerini belirtmektedir. Bu konuda el-Ezdi şunu zikrediyor: " Arap kökenli bazı Hıristiyanlar Müslümanlara gelerek Müslüman oldular. " Ebu Ca'fer et-Taberî de, İbn İshak'dan gelen bir rivâyette Şam Araplarından birçok kimsenin Yermük Savaşı esnasında Müslümanların yanında yer aldığını belirtmiş ve bu kişilerin kabilelerinin adlarını da zikretmiştir.

Buna mukabil Meâb ve Dımaşk arasında yaşayan aynı kabilelerin diğer bazı fertleri de Yermük Savaşı'nda Müslümanlara karşı Bizans'ın yanında yer aldılar. İbn İshak onların sayısını 12.000 olarak vermektedir. Bunun yanında el-Vâkidî bu sayıyı 60.000'e kadar çıkarmaktadır. Bu da el-Vâkidî'nin, Fütûhu's-Şam adlı kitabında, Şam'daki Arap Hıristiyanların İslam fetih hareketine karşı tutumu hakkında vermiş olduğu rivâyetlerin çoğunda görülen belirgin bir abartıdır. Onun sunmuş olduğu bu rivâyetlerin büyük bir kısmı Cebele b. el-Eyhem ve yanında yer alan Hıristiyanların ve Lahm, Cüzam ve Gassân mensuplarının tutumlarını kapsamaktadır. Mekân olarak onların tutumunu ele alan rivâyetlerin kapsamı Yermük topraklarından başlar, Antakya'nın kuzeyindeki Bizans topraklarının içine doğru ilerleyen yollara kadar uzar. Zaman olarak da Müslümanların Şam beldelerine girişleri ile Herakleios'un buradan çekilişi arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. el-

²²⁵ İbn Seyyidü'n-Nâs, "Uyûn", c. II, s. 256-257.

Vakidî konu ile ilgili rivâyetlerini şu sözlerle tamamlar: Cebele b. el-Eyhem ve kabilesinden beşyüz kişi kral Herakleios'un gemilerine bindiler ve el-Kostantiniyye'ye (İstanbul) gittiler. Bu da Şam'daki Arap Hıristiyanların, sonuna kadar İslam fethine karşı direndiklerini gözler önüne sermektedir.

İbn Sa'd, Tabakât'ında bir çok senede dayanarak Cebele ile ilgili şunu nakleder: Allah'ın Elçisi (A.S.) Gassân emîri Cebele b. el-Eyhem'e yazarak onu İslam'a davet etti, o da Müslüman oldu. İbn Habib ise, Allah'ın Elçisi (A. S.)'nin Şucâ' b. Vehb el-Esedî'yi, Cebele b. el-Eyhem'e gönderdiğini zikretmekte, fakat onun İslam'a girdiğini belirtmemektedir.

Verilen bilgilerden Cebele b. el-Eyhem'in, Hz. Peygamber hayattayken Müslüman olduğu şüpheli görülmektedir. Onun bu dönemde Müslüman olmadığını şu noktadan anlamak mümkündür: Cebele b. el-Eyhem'in Bizans'la çıkar bağlantıları vardı ve onunla kabilesinin yurt olarak yaşadıkları Şam beldeleri bu esnada daha Müslümanların hâkimiyeti altına girmemişti. Ayrıca bazı haberler, Cebele'nin Müslümanlara karşı, Bizanslıların yanında yer aldığını göstermektedir.

el-Taberî, Seyf'den gelen bir rivâyette İbnü'l-Eyhem'in -Burada İbnü'l-Eyhem'in Cebele veya el-Hâris veyahut bunların dışındaki herhangi bir şahıs olduğunu belirtmeden - H. 12 yılında Dumetü'l-Cendel'de Gassân ve Tenûh'a bağlı bazı kuvvetlerle Müslümanlara karşı savaştığını zikretmektedir. et-Taberî, İbn İshak'tan gelen başka bir rivâyette Cebele b. el-Eyhem'in, Yermûk Savaşı'nda, Araplaşan Şam Kabileleri ile birlikte Bizans'ın yanında yer aldığını belirtir. Aynı haber el-Ya'kubî, el-Belâzurî ve el-Makdisî tarafından da nakledilmiştir²²⁶. Fakat Cebele b. el-Eyhem'in Yermûk Savaşı'ndaki direnişinin ne şekilde bittiği konusunda çelişkili haberler yer almaktadır.

Bu konuda el-Belâzurî²²⁷ şunu nakleder: Cebele b. el-Eyhem Yermûk Savaşı esnasında ensara doğru yöneldi ve onlara: " Siz bizim kardeşimizsiniz ve babamızın oğullarısınız " dedi ve Müslüman oldu. Eğer rivâyet doğru ise, bu bilgi Cebele'de kabilecilik ruhunun bulunduğunu gösterir. Buna rağmen İbn Kuteybe²²⁸ ve el-Mesudî²²⁹ onun İslam'a girdiğini zikretmektedirler.

²²⁶ el-Makdisî, "el-Bed", c. V, s. 184.

²²⁷ el-Belazurî, "Fütûh", s. 141.

²²⁸ İbn Kuteybe, "el-Me'arif", s. 281.

²²⁹ el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 367. Ayrıca bk. İbn Abdirabbih, el-İkd, c. II, s. 56-62.

Cebele'nin Müslümanlığı seçtiğini zikredenler, onun daha sonra tekrar Hıristiyan dinine girdiğini ve rivâyetlerin bazen Dımaşk'ta, bazen de Mekke'de olduğunu belirttikleri Müzeyne kabilesinden bir şahısla düşmüş olduğu bir ihtülaftan dolayı Bizans'a kaçtığını belirtmişlerdir. Ayrıca bu haberi nakleden ravî, hukukî açıdan bu olaya bakan kişiyi bir yerde Ömer b. el-Hattab, diğerinde Ebû Ubeyde olarak gösterirken, üçüncü bir yerde duruşmanın Müzeyneli şahıs aleyhine, dördüncü bir yerde de Cebele'nin aleyhine sonuçlandığını, fakat Cebele'nin bunu beğenmediğini ve bu kararı aşağılayıcı bulduğundan kabullenemediğini ve bu yüzden de Bizans topraklarına kaçtığını ileri sürmektedir.

Fakat bazı rivâyetler, Cebele'nin İslam'a girmediğini açıklamaktadır. El, Ya'kubî²³⁰'den gelen bir habere göre Yezîd b. Ebî Süfyan, vermesi gereken cizyeyi ödemesi için Cebele'ye bir mektup yazdı - Cebele savaştan sonra kabilesinden bazı kimselerle eski yerine dönmüştü - Fakat o, bunu kabul etmedi ve ona şöyle bir cevap yazdı: " Ancak çiftçilik yapan bir köle cizye öder, oysa ben Araplardan biriyim. "

el-Kasım b. Sellâm²³¹'in Said b. Abdulaziz et-Tenûhî²³²'den naklettiği bir rivâyetten, meselenin, Şam'a geldiğinde Ömer b. el-Hattab'a iletiildiği anlaşılmaktadır. Ömer b. el-Hattab, Cebele'ye İslam'a girmek veya cizye ödemek arasında bir seçim yapmasını önermiş, o da Bizans'a gitmeyi tercih etmiştir.

Bu haberler arasındaki ortak yazgı, Cebele'nin, ferdiyetçiliğini düşünerek veya dinden uzak bir şekilde Arap milletine mensubiyetini öne sürerek yeni rejimin (İslam devletinin) bazı uygulamalarını reddetmesidir. Böylece o, o dönemde Bizans olarak bilinen başka bir ülkeye sığınmayı seçti. Fakat bu rivâyetler, Cebele'nin Müslümanlara karşı Bizanslıların yanında tekrar savaş meydanına döndüğünü bildirmemektedir.

Cebele'nin, Bizans topraklarına döndüğü sırada onunla birlikte Eyâd Kudâ'a, Gassân, Lahm ve Cüzam Kabilelerinden yaklaşık 40.000 veya 30.000 kişinin de aynı ülkeye gittiği iddiasına gelince²³³, bu iddia şüphelidir. Üstelik

²³⁰ el-Ya'kubî, "Tarih", c. II, s. 142.

²³¹ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 42-43. Ayrıca bk. el-Belazurî, Fütûh, s. 189.

²³² Said b. Abdulaziz et-Tenûhî ed -Dımaşkî, güvenilir bir râvidir, H. 167 yılında ölmüştür. (el-Buharî'nin et-Tarihu'l-Kebir adlı eserinde geçen Said b. Abdulaziz et-Tanuhî konusuna bakınız.).

²³³ el-Bekrî, "Mu'cem", s. 71; el-Belazurî, "Fütûh", s. 142; el-Ya'kubî, "Tarih", c. II, s. 147.

gösterilen insan sayısında da mübalağa vardır. Seyf b. Ömer et-Temîmî²³⁴ ve el-Kelbî'den²³⁵ gelen rivâyetlerde Ömer b. el-Hattab'ın, Bizans kralına bir mektup yazarak yanında bulunan Arapları geri istediği belirtilmektedir. Bu da Ömer'in, Arapları yanında toplamaya özen gösterdiğini kanıtlamaktadır. Ömer'in, onbinlerce insanın elinin altundan çıkararak düşmana katılmasına göz yumması, onun yukarıdaki siyasetiyle asla bağdaşmaz. Ayrıca Seyf b. Ömer Bizans topraklarına girenlerin az sayıda olduğunu ve el-Velid b. Ukbe'nin el-Cezîre bölgesine geldiği sırada buradan ayrılan Eyâd Kabilesine bağlı bazı kimselerden meydana geldiğini zikretmektedir. İbnu'l Kelbî ise, Eyâd Kabilesi mensuplarının İslam fethinden önce orada ikâmet ettiklerini bildirmektedir. Bu sebepten dolayı Cebele'nin oradan ayrılışı büyük bir ihtimalle ferdi olarak gerçekleşmiştir.

Yermük Savaşı'ndan sonra siyasî denge Müslümanların lehine döndü. Bunun sonucunda da Bizanslılara katılımı teşvik eden sebepler, Müslümanlar'ın Yermük Savaşı'nda elde ettikleri zafer karşısında etkisini kaybetmeye başladı. Böylece Lahm, Cüzam, Gassân, Kuda'a'dan Amile ve el-Kayn ve diğerlerinden oluşan Araplar Müslümanlara katılmaya başladılar. Sonuçta sayıları çoğaldı ve Müslümanlar, onlarla birlikte düşmanlarına karşı kuvvetli bir duruma geldiler²³⁶.

Görülüyor ki bu bölgedeki Araplar kendi durumlarını Bizans'ın durumundan ayrı ele almayı, ondan ayrılmayı ve Müslümanlara katılmayı uygun görmeye başlamışlardır. Bu durum, Ömer b. el-Hattab'ın Ebu Ubeyde'ye emir vererek, Şam beldelerinin kuzeyinde vuku bulan meydan muharebelerinde Bizans'a karşı, Şam Araplarından destek almasını istemesi konusuna da açıklık getirmektedir²³⁷.

Bizans, bölge insanlarını Müslümanlara karşı kısırtmaya ve onları bu yönde iki bloka ayırmaya devam etti²³⁸. Râvilerin dediklerine göre, Bizans, Hımıs ve Kınnesrin'in kuzeyinde yeniden başlayan savaşlarda, Kınnesrin'de bulunan Tenûh Kabilesi ve diğerlerinin göndermiş olduğu kuvvetler dışında el-Cezîre halkından da 30.000 kişinin katıldığı büyük bir ordu meydana ge-

²³⁴ el-Bekrî, "Mu'cem", s. 71; el-Belazurî, "Fütûh", s. 142; el-Ya'kubî, "Tarih", c. II, s. 147.

²³⁵ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 54-55.

²³⁶ el-Ezdî, "Fütûh", s. 36, 42; el-Bikâ'î, "Ahbâr", s. 78 b-80.b.

²³⁷ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 601.

²³⁸ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 601.

tirmeyi başarabilmiştir²³⁹. Bu askerler, Hıms Bölgesi'nde Müslümanları muhasara ettiler ve onlara büyük zayıf verdirdiler. Fakat sonra Şam'dan ve Irak'tan Müslümanlara nefer ve teçizat bakımından büyük yardımlar gelmeye başladı. el-Cezîre halkı, Irak'taki Müslümanlarla Şam'daki Müslümanlar arasında sıkışıp kaldıklarını farkedince savaş meydanını bırakarak şehirlerine çekildiler ve Müslümanlarla anlaşma imzalamaya ve İslam devletine cizye vermeye razı oldular²⁴⁰.

Tenûh ve diğer kabilelere bağlı Araplara gelince, onların bu konudaki genel tavırı daha da açık daha da netti. Onlar, Müslümanlara karşı savaşmak istemedikleri halde Bizans ordusuna katıldıklarını açıkladılar. Onlar Müslümanlarla işbirliği yapmayı kabul etmekle ve Bizans'la olan ilişkilerini onların insiyatiline bırakmakla, davranışları ile de, açıklamış oldukları sözü daha da kuvvetlendirdiler. Hatta Bizans yanında yer alanlar, savaşta Müslümanların kendilerini yenilgiye uğratmalarını da kabul ettiler ve onlardan bazıları sonradan Müslüman oldu²⁴¹.

Büyük bir ihtimalle kuzey Şam bölgesinde samimi bir şekilde Hıristiyan dinine bağlılığın, Bizans siyasî nüfuzunun gel git olayı ile içiçe olması ve İslam'a girme hürriyeti veya cizye ödenmesi, Benû Süleyh gibi bazı kabilelerin Hıristiyan olarak kalmalarına yardımcı olmuştur. Fakat daha sonra İslam dini onlar arasında da yayılmaya başladı ve Ebu Ca'fer el-Mansur'un oğlu el-Mehdi döneminde onların büyük bir kısmı Müslüman oldular. Halep şehrinde yaşayan Araplar ise, başlangıçta cizye vermeyi tercih ettiler, fakat sonra hepsi birden İslam'ı kabul ettiler²⁴².

Irak'taki Arap kökenli Hıristiyanların İslâm fetih hareketine karşı tutumlarına gelince, buradaki olayların akışı biraz farklı görülmektedir. Irak'ta dikkatimizi çeken bir husus odur ki, burada otorite sahibi olan devlet Hıristiyan dinine bağlı değildi. Bu da Arap Hıristiyanlarının dinî bir sebepten dolayı Farısların yanında yer almaları yorumunu ortadan kaldırıyor. Bu husus ancak Arap Hıristiyanlarının, Farısların yenilgiye uğramaları halinde, kendilerine tanımış oldukları ibâdet hürriyetini ellerinden almaları ve buna

²³⁹ el-Bikâ'î, "Ahbâr", s. 190.

²⁴⁰ el-Bikâ'î, "Ahbâr", s. 190.

²⁴¹ el-Belazurî, "Fütûh", s. 150.

²⁴² el-Belazurî, "Fütûh", s. 151; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XIX, s. 165; el-Bikâ'î, Ahbâr, s. 193 a.

kısıtlama getirmeleri korkusu söz konusu olduğunda geçerliliğini koruyordu. Bu olgu gerçekleşse bile, Müslümanlar yönünden herhangi bir risk taşııyordu.

Hişam b. el-Kelbî, Ömer b. Şebbe, İbn İshak, Seyf b. Ömer ve el-Vakidî'nin zikrettiklerine göre, Halid b. el-Velid H. 12 yılında yanında, kavmi, Bekr b. Vâil'e bağlı Benû Şeyban'dan askerlerle el-Müsennâ b. Hârise eş-Şeybanî olduğu halde Irak'a yürüdü²⁴³. Seyf'in zikrettiğine göre Hz. Ebu Bekr, Halid b. el-Velid'e fetih hareketine Hindistan tüccarlarının liman şehri olan Ubulle'den başlamasını emretti. Fakat Ebu Ca'fer et-Taberî, Seyf tarafından nakledilen rivâyetin, Siyer tarihçilerinin bildirdikleri ve güvenilir kaynakların sunduğu bilgilere aykırı olduğunu bildirir ve Ubulle'nin fethinin H. 14 yılında Ömer b. el-Hattab zamanında gerçekleştiğini ileri sürer²⁴⁴. Bu da Müslümanların Irak'a doğru yol alırken, Ömer b. Şebbe²⁴⁵'nin belirttiği gibi Ubulle ve Fırat'ın batısında Basra-Kufe güzergâhı üzerinde yer alan bölgeden veya el-Vakidî²⁴⁶'nin rivâyetine göre Medine yolundan geçtiklerini göstermektedir. Bu bölge, bazı Arap kabilelerinin üzerinde yayılmış olduğu ve daha sonra da Basra ve Kufe'nin, toprakları üzerinde inşa edildiği aynı bölge olmaktadır.

Irak fethinin bu safhasında Müslümanların Hîre'yi ulaşılması gereken hedef olarak seçtikleri anlaşılmaktadır. Arap rivâyetçileri bu aşamadaki İslam fetih hareketini ele almışlar, fakat fetih hareketi ve bu devrede Müslümanların karşılaştığı direniş hakkında verdikleri bilgiler birbirinin aynısı değildir. Ömer b. Şebbe ve el-Vakidî tarafından nakledilen rivâyet, Müslümanların bu sırada karşılaştığı direniş konusunda herhangi bir bilgi vermez. Buna mukabil İbn İshak²⁴⁷, Sevâd topraklarında yer alan Hîre dışındaki Bankıya, Bârûsma ve Allîs köylerinin Müslümanlarla anlaşma yaptıklarını zikreder.

Hişam b. el-Kelbî²⁴⁸'nin rivâyetine gelince, burada Müslümanların Hîre'ye varmadan önce Câyân komutasındaki Fars askerlerinin direnişi ile karşılaştıkları, fakat sonra bu komutanın yenilgiye uğratıldığı, arkasından on-

²⁴³ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

²⁴⁴ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

²⁴⁵ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

²⁴⁶ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

²⁴⁷ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

²⁴⁸ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

ların, adı geçen şehre yakın bir yerde Azâzbeh idaresindeki başka bir kuvvetin direnişiyle karşılaştıkları ve bu kuvvetin de yenilgiye uğratıldığı ve böylece Hîre'ye giden yolun Müslümanlara açıldığı ifade edilmektedir.

Seyf'in rivâyeti ise, diğer rivâyetlerde bulunmayan geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Seyf'in zikrettiğine göre, Müslümanlar Hîre'nin fethinden önce Farslarla beş defa savaşa giriştiler. Bunlardan birisinde ki, bu el-Velce vakasıdır, Farslar Hîre ile Kesker arasında ikâmet eden çöl bedevileri²⁴⁹ni yanlarına aldılar. Bu savaş sırasında adı geçen bedevilerden Bekr b. Vâil oğullarına bağlı bazı kişiler, Müslümanlar tarafından öldürüldü. Bu öldürülenler Hıristiyandı. Onların ölümü kabilelerinde kabilecilik hissini kamçladı. Ölenlerin akrabaları bu olaya çok kızdılar ve kendilerinde olan kabile taassubu, onları, Müslümanlara karşı Farslardan yardım istemeye yöneltti. Fakat bu topluluk Allis Savaşı'nda yenilgiye uğradı ve onlardan çoğu bu savaşta öldürüldü.

Müslümanlar Hîre'ye doğru yürümeye devam ettiler ve buradaki halkın savaşa hazır olduğunu gördüler²⁵⁰. Yukarıdaki haberden sonra Hîre halkının tutumu konusunda verilen rivâyetler çelişkili ve farklı bir görünüm arz etmektedir. Hişam b. el-Kelbî'nin zikrettiği rivâyete göre, Amr b. Abdulmesîh (İbn Bakile)'in aralarında bulunduğu Hîre halkının ileri gelenlerinden bir grup, Müslümanlara gelerek cizye vermek ve onlar lehine casusluk yapmak ve Farslara karşı kendilerine yardımda bulunmak suretiyle anlaşma imzalandılar²⁵¹.

İbn İshak'ın zikrettiğine göre Hîre'nin ileri gelenleri Müslümanlara giderek cizye ödemek suretiyle onlarla anlaşma yaptılar²⁵². Seyf ise, Hîrelilerle Müslümanlar arasında çarpışmalar olduğunu ve Halid b. el-Velid'in Arapça olarak onlara, kimlerden olduklarını ve Müslümanların onlara getirecekleri adaleti hatırlattığını, böylece onlar da bu sözler karşısında yumuşama göstererek anlaşma yapmaya razı olduklarını anlatır²⁵³. Belki de Hîreliler cizyeyi ağır buldular. Ravîlerin zikrettiklerine göre onlar Hz. Ebu Bekr'in vefatından sonra Müslümanlarla yapmış oldukları barış anlaşmasını iptal etmeye kalkış-

²⁴⁹ Arabu'd-Dâhiye: Bâdiye ve köyden daha küçük yerleşim birimlerinde oturan Araplara denilmektedir. Bkz. Cevad Ali, "el-Mufassal", c. I, s. 25.

²⁵⁰ ed-Dineverî, "el-Ahbaru't-Tıval", s. 112.

²⁵¹ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 345; el-Belazurî, Fütüh, s. 339.

²⁵² et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 344.

²⁵³ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 361.

ular. el-Müsennâ, Hîre'yi fethedince bir anlaşma metni yazdı. el-Müsennâ yenilgiye uğrayınca, onlar Müslümanlara karşı Farslara yardım ettiler ve anlaşma metnini kaybettirdiler²⁵⁴. Sa'd b. Ebî Vakkas Irak'ı fethettikten sonra Hireliler için yeni bir anlaşma metni yazdı ve onları güçlerinin yettiği oranda cizye vermeye mecbur etti²⁵⁵.

Enbar'da yaşayan Arapların durumuna gelince, burada Fars korumacılarını barındıran bir merkez bulunuyordu. Enbar'daki Fars idarecisi Müslümanlarla anlaşma imzalamak ve burayı terketmek zorunda kaldı²⁵⁶.

İslam fetih hareketine karşı tutumları açısından, bâdiye ve köylerde yaşayan Araplar arasında kabile duygusunun, şehirlerde yaşayan Araplar arasındakinden daha belirgin olduğu görülmektedir. Bunlar arasında kabile taassubunu harekete geçiren amiller şunlardan oluşmuş olabilir: Farsların yanında yer alan bazı Arapların Müslümanlar tarafından öldürülmesi, Şeybanoğullarının Müslümanlar arasında bulunması ve İslam fetih hareketi bünyesinde aktif rol almaları, üstelik Şeybanoğulları, Arap Yarımadası ile Irak arasında kalan bölgede meydana gelen Besûs ve Zikâr gibi kabile savaşlarında taraf olmuşlardı.

Kabile taassubu, Akka b. Ebî Akka'nın, aralarında Şeybanoğullarının hasımları olan en-Nemir, Tağlib ve Eyâd Hıristiyanları²⁵⁷nin da yer aldığı kalabalık bir Arap ordusuyla Aynu't-Temr savaşında Müslümanlara karşı koyması esnasında da belirgin bir şekilde kendini göstermiştir²⁵⁸. Fakat onlar Müslümanlar karşısında yenilgiye uğradılar ve Akka tutsak edilerek boynu vuruldu. Onun el-Cezîre Araplarından olan kavmi, bu olaya çok kızdılar ve Farslar'la yazışmaya başladılar. Müslümanlar daha sonra onları Musayh, Seniyy, Bişr, Hasîd ve Henâfis bölgelerinde de takip ettiler. Savaş, Şam, Irak ve el-Cezîre bölgelerine kadar uzandı ve bu esnada sınır boyunca Bizans sınır savunma askerleri de Müslümanlara karşı savaşa giriştiler.

Bu devrede Müslümanların Farslara karşı mücadelelerinde Arapları yanlarına almada tamamen başarılı olmadıkları anlaşılmaktadır. Irak'ta yaşayan

²⁵⁴ el-Ya'kubî, "Tarih", c. II, s. 142.

²⁵⁵ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 364, 385.

²⁵⁶ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 364, 385.

²⁵⁷ Bkz. Yakutu'l-Hamevî, "Mu'cemu'l-Buldan", (Thk: Ferid Abdulaziz el-Cündî), c. I, s. 506-507; el-Belazurî, Fütûh, s. 249.

²⁵⁸ Bkz. el-Ya'kubî, "Tarih", c. III, s. 133; Ebu Ubeyde, "Nekâizu Cerîr ve'l-Ahtal", Beyrut, 1922, s. 227; el-Bekrî, "Mu'cem", s. 71, 85-86; İbn Abdîrabbih, "el-İkd", c. II, s. 216-220.

Arapların bu aşamada İslam fetih hareketine karşı tutumu, onlarca bilinen saldırı kavramından kaynaklanmış olabilir. Belki de bunu bir tuzak olarak bizzat Farslar ve Bizanslılar körüklemişlerdir. Ayrıca Arap Yarımadası'nın Irak'a yakın bölgelerinde ikâmet eden Arap kabilelerinin fetih faaliyetlerine katılması da -ki onların saldırı düzenleme ve kabile savaşlarında tecrübeleri de vardı- bu durumun ortaya çıkmasına etki yapan amil olmuştur. Sıffin de Müslümanlarla en-Nemir ve Tağlib Araplar'ı arasında meydana gelen kanlı çarpışmalar da bu sözü destekler mahiyettedir. Belki de bazı Müslümanların dili ile " Bir yangına karşı bir suda boğdurma" darb-ı meselini hafızanın birikimlerinden sinyaller şeklinde gönderivermiştir²⁵⁹. Bunun, Cahiliye dönemi ile ilgili olduğu şeklindeki iddianın kabul görmesine rağmen. Bu iddia hiç bir zaman, özellikle Müslümanlara karşı davranışlarında, ikinci tarafı, saldırganlık suçundan kurtaramaz.

Bununla birlikte, Müslümanlar Şam cephesinde meşgul olduklarından Irak Savaşı'na daha tüm ağırlıklarını koyamamışlardı²⁶⁰. Belki bu durum, Hıristiyan olanları dahil Irak Araplarının, Müslümanların gerçekleştirmek istedikleri işin gerçek boyutunu ve onların gözünde Farsların muazzam gücü karşısında hangi kuvvetin bulunduğunu kavramalarına engel olmuştur²⁶¹. Böylece onlar, stratejilerini ve tutumlarını tespit etmede eskiden yaptıkları gibi yapmaya devam ettiler ve bu tutumlarında saldırı ve işgal faktörü büyük rol oynadı.

Fakat bu faktör, kabilenin geneli için geçerliyse de kabiledede yer alan her fert için geçerli olmayabilir; üstelik bu olgu, birisi kendini kabile sınırı dışında kabul ediyorsa daha da geçerlilik kazanmış olur. İşte bu sebepten dolayı el-Büveyb savaşında Tağlib ve en-Nemiroğulları'ndan bazı gençler - bunlar bu esnada at ticaretiyle uğraşıyorlardı ve Hıristiyanlardı - Gayr-ı Arap olduklarından Farslara karşı, kendileri gibi Arap oldukları için Müslümanların yanında yer aldılar²⁶². Aynı zamanda el-Münzir b. Harmele (Ebu Zebîd et-Tâî), Hıristiyan olduğu halde, el-Cisr savaşında Arapları korumak amacıyla Müslümanlarla birlikte savaştı²⁶³.

²⁵⁹ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 476.

²⁶⁰ A.L. Tibawî, "Christians Under Muhammad and his First Two Caliphs". Vol. 6. 1961, p. 46.

²⁶¹ Bkz. el-Belazurî, "Fütûh", s. 253.

²⁶² et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 464-466; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XIX, s. 185-186.

²⁶³ el-Belazurî, "Fütûh", s. 252; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XIX, s. 184.

Müslümanların, Yermûk Savaşı'nda Bizanslıları yenilgiye uğratması ve durumun lehlerine dönüşmesi neticesinde, İslam Devleti, Irak'a daha fazla ilgi göstermeye yöneldi ve oraya sık sık asker ve muhimmât göndermeye başladı. Ayrıca Sa'd b. Ebî Vakkas'ı buradaki orduya kumandan yaptı. Farslar da buradaki hazırlıklarını artırdılar ve buraya büyük ordular sevkettiler. Onlar taht ve iktidar vadiyle el-münzir b. en-Nu'man'ın bir torunu²⁶⁴ vasıtasıyla Araplarla ilişki kurmaya çalıştılar. Fakat onların bu faaliyeti başarılı olmadı ve daha beşikteyken etkisiz duruma getirildi. Böylece iki taraf Kadisiye Savaşı'nda karşılaştı ve Farslar yenilgiye uğradılar, Müslümanlar ise zafer elde ettiler.

Kadisiye Savaşı Irak'taki durum açısından ele alındığında Müslümanlar lehine yapılmış bir savaş görünümündedir. el-Kadisiye konusunda şunu da söylemek gerekir: Araplar, Farslarla el-Kadisiye'de savaş çıkacağını daha önceden tahmin edebiliyorlardı ve bunu dört gözle beklemekteydiler, hatta bir kişiye bir konu hakkında bir şey sorulduğunda şöyle cevap veriyordu: "Kadisiye'de meydana gelecekleri görmeden bu konu ile ilgilenmem mümkün değildir."²⁶⁵

Farslar yenilgiye uğrayarak Dicle'nin doğusuna, sonra Medâin'e sonra Hulvan'a, oradan da Celülâ'ya çekilmek zorunda kalınca, Müslümanlar Dicle'den Arap topraklarına kadar olan bölgede serbest kaldılar. Böylece sayıları yüzbinin üstünde olan bölge çiftçilerine iyi muamelede bulundular, bu arada dihkan (derebeği) lar da onlarla mektuplaştılar. Müslümanlar, onları İslâm'a girmeye veya cizye ödemeye ve zimmî ve korunan insanlar statüsüne dahil olmaya davet ettiler. Onlardan bazıları cizye ödemeyi kabul ettiler, diğer bir kısmı da Müslüman oldu²⁶⁶. Sonuçta hepsi İslam Devleti'ne tâbi oldular²⁶⁷.

Şüphesiz ki, özellikle Yermûk ve Kâdisiye Savaşlarından sonra Şam'da ve Irak'ta elde edilen zaferler, bu iki ülkede yerli halkın gözünde Müslümanları birinci mevkiye yükseltti ve onları buralarda hâkim tabaka durumuna getirdi. Böylece İslam Devleti de dinleyen kulaklar bulmaya başladı ve Arapların İslam fetih hareketine karşı tutumunda meydana gelen değişim de belirgin hale gelmeye başladı. Bu değişim özellikle de Irak, Şam ve el-Cezîre bölgele-

²⁶⁴ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 489, 582.

²⁶⁵ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 489, 582.

²⁶⁶ el-Belazurî, "Fütûh", s. 265.

²⁶⁷ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 5.

rinin sınırlarına yakın yerlerde kendini gösterdi. H. 16 yılında Tekrît Savaşı'nda Tağlib, Eyâd ve en-Nemir Araplarından bazı casuslar Müslümanlara gelerek, onlara, yanlarında buldukları düşmanlardan bilgi naklediyorlardı. Ayrıca düşmanlar tarafında bulunan Arapların sevgilerini iletiyorlar ve onlar için Müslümanlardan barış talep ediyorlardı. Müslümanlar, onlara İslam'a girmeyi arz etmek suretiyle kendilerini imtihana çekiyorlardı. Bu faaliyet neticesinde, bu casuslar Müslüman oldular ve kavimlerine döndüler. Kavimleri de İslam'a girme konusunda onlara uydu- lar. Müslümanlar tekbir getirerek kendi kavimlerinden olan toplulukların üzerine yürüyünce, Tağlib, Eyâd ve en-Nemir kabileleri de düşmanın arka- sından tekbir getirdiler. Bu tekbir seslerini duyan düşman ordusu, Müslümanların kendilerini her taraftan sardıklarını zannettiler ve bunun ne- ticesinde safları dağıldı ve yenilgiye uğradılar²⁶⁸.

Irak'ın kuzey cephesinde Müslümanların zaferleri birbirini takip etti ve sonunda Irak cephesi, Şam cephesi ile birleşme noktasına geldi ve el-Cezîre halkı bu iki cephenin arasında sıkışıp kaldı. Onlardan bazıları Müslüman ol- dular, bazıları da kendi dininde kalarak cizye vermeyi yeğledi. Fakat el-Cezîre Bölgesi'nde yaşayan Eyâd ve Tağlib gibi İslam'a girmeyen Arap Hıristiyanları, bazı ihtilaf ve diplomasi faaliyetlerine konu olmaya devam ettiler.

Eyâd'la ilgili meseleye bakıldığında iki rivâyet göze çarpar: Birincisi, Seyf'in rivâyetidir. O, burada şunu zikreder: Sayıları az olan Eyâdoğulları, İslam ordusu el-Cezîre bölgesine gelince, buradan ayrıldılar ve Bizans top- raklarına girdiler. Ömer b. el-Hattab onlar hakkında Bizanslılara bir mektup gönderdi ve onları topraklarından atmalarını istedi. Bunu yapmadıkları tak- tirde, onları, İslam topraklarında yaşayan Hıristiyanları sürgün etmekle teh- dit etti²⁶⁹.

İkincisi ise, İbnu'l-Kebi'nin rivâyetidir. Bu rivâyet senet olarak Ali b. Viâb el-Eyâdî'ye dayanmaktadır. O da, babasından nakletmektedir. Rivâyet şunu içeriyor. Eyâd oğulları, İslam fethinden önce Bizans topraklarında yaşıyor- lardı. Ömer b. el-Hattab Bizans kralına bazı mushaflar gönderdi ve bunları oradaki Araplara (Eyâd oğulları) sunmasını istedi. Ayrıca Bizans kralından, onlardan Müslümanlığı kabul edenleri, İslam topraklarına girmeleri konu- sunda zorluk çıkarmamasını istedi ve bu isteğini yerine getirmediği takdirde

²⁶⁸ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 35-36; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XIX, s. 236-237.

²⁶⁹ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 55.

Müslümanların hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanları öldürmekle tehdit etti. Böylece Eyâd kabilesinden birçok kişi Müslüman oldu ve onlardan dört bin Müslüman oradan ayrılarak İslam topraklarına geçti²⁷⁰.

Görülüyor ki, her iki rivâyet de aynı olay üzerinde duruyor. Her ikisi de olayın, Ömer b. el-Hattab döneminde cereyan ettiğini bildirmektedir. Seyf'in rivâyeti, el-Cezîre'nin H. 17 yılında (H. 19 yılda olduğu söylenir) gerçekleşen fethi ile ilgili haberle birlikte geçmektedir. İkinci rivâyet ise, tarihsiz olarak verilmiştir ve Eyâdoğullarını olayın ekseni şeklinde sunar ve İslam topraklarındaki Hıristiyanların, başkalarına karşı baskı ve tehdit aracı olarak kullandıklarını öne sürer.

Oysa Seyf'in rivâyetinde Eyâd kabilesine has tutumun, sonradan kabilenin övgülerinde ve geçmişte yaptıkları üstün başarıları yâd etme etkinliklerinde, İslam fetih hareketine bağlılık durumlarının teşkil ettiği kabilevi duygulara yansımadağı görülmektedir. Bu rivâyette Eyâd Kabilesinden başlayarak İslam topraklarına geçiş isteğinin bulunduğu ve Bizans'ın buna karşı çıktığına dair bir imaj göze çarpıyor. Bu da rivâyette, Eyâd'ı suçsuz çıkarma gibi bir eğilimin bulunduğunu akla getirmektedir. Bunda şaşılacak bir durum yoktur. Zira birinci râvî, Eyâd Kabilesi'ne mensup bir kimsedir. Seyf'in rivâyeti ise, Eyâd'ın güç kullanılarak İslam topraklarına dönüşünü zikretmekle Seyf'te var olduğu söylenen kabilecilik ruhundan etkilenmiş olabilir²⁷¹.

Görülüyor ki, her iki rivâyette yer alan gözdağının bu dönemde fazla bir etkisi olmamıştır. Zira İslam-Bizans ilişkileri son derece düşmanca bir pota içindeydi. Fakat Ömer b. el-Hattab'ın konuya duyduğu ilgi (ki bu her iki rivâyette görülmektedir), bunun bu sebebe dayandığını göstermektedir. Bu sebep de Eyâdoğullarının Bizans tarafına geçişleri ve bundan doğan problemlerden kaynaklanmış olabilir. Belki de Eyâdoğulları bunu, Bizans'ın el-Cezîre halkı ile birlikte Müslümanlara karşı planladığı askerî faaliyetler neticesinde ölümden korktukları için yapmışlardır. Ayrıca Eyâdoğulları'nın az sayıda insana sahip olması buna engel olmaya imkân sağlamamaktaydı. Belki de Müslümanlar Eyâdoğulları ile görüşmüşler, onlara İslam'a girmeyi önermişler ve kendilerine destek vereceklerini vadetmişlerdir. Böylece onlar da Müslüman olarak topraklarına geri dönmüşlerdir. Zira her iki rivâyet de itti-

²⁷⁰ el-Bekrî, "Mu'cem", s. 75-76.

²⁷¹ Brokelmann, "Tarihu'l-Edebi'l-Arabi", c. III, s. 36; ed-Dürî, "Neşetu'lmi't-Tarih İnde'l-Arab", Beyrut, (Tız.), s. 37.

fakla, onların İslam topraklarına geri döndüklerini bildirmektedir. Bununla birlikte Seyf'in rivâyeti onlardan cizye alındığına dair bilgi vermemektedir. İkinci rivâyet ise, onların İslam'ı kabul ettiklerini zikretmektedir.

Benî Tağlib Hıristiyanları ile ilgili konuya gelince, Müslümanlarla olan ilişkilerini düzeltmek maksadıyla görüşmelere başlanmıştır. Seyf'in zikrettiğine göre, el-Velid b. Ukbe, onlardan, Müslüman olmaları dışında başka bir şey istemedi. Bunu duyan Ömer b. el-Hattab, ona bir mektup yazarak bu uygulamanın sadece Arap Yarımadası sınırları içinde yaşayan Araplar için geçerli olduğunu ve onlar için böyle bir şeyin söz konusu olmadığını bildirdi²⁷².

Görülüyor ki, el-Velid'in, Benî Tağlib Hıristiyanlarına karşı tutumunu veya Hz. Ömer'in ona cevabını gösteren rivâyet, İslâm'ın putperest Araplara karşı tutumu ile onun Hıristiyan Araplara karşı tutumunu birbirine karıştırmaktadır. Üstelik bu rivâyetin, el-Velid'in tutumu ve Hz. Ömer'in ona cevabı konusunda vermiş olduğu bilgiler, Allah'ın Elçisi'nin Arap Yarımadası'ndaki Araplara karşı tutumu ile de çelişmektedir. Zira Allah'ın Elçisi, Arap Yarımadası'nın içinde veya dışında yaşayan Hıristiyan Arapları hiç bir zaman İslam'a girmeye zorlamadı ve onlara karşı tutumu nesep değil dinî kurallara dayanıyordu. Belki de Müslümanların, Benî Tağlib Araplarının Hıristiyanlığı hususundaki şüpheleri, onları, Ehl-i Kitab (Yahudi, Hıristiyan ve diğerleri) çemberinden çıkarmalarına sebep olmuştur.

Anlatılan şüphe ile ilgili duruma gelince, bu iki noktadan meydana gelmiştir. Dine ihlaslı bir şekilde bağlılık ve ona intisâp etme zamanı. Ömer b. el-Hattab'ın, dine ihlasla bağlılık ile ilgili şöyle söylediği rivâyet edilir: "Arap Hıristiyanları Ehl-i Kitab'a dahil değildir."²⁷³ Abdurrezzak es-San'anî, Musannaf'ında şunu nakleder: Ali b. Ebî Talib, Tağlib Hıristiyanlarının kesmiş oldukları hayvanların etinden yemezdi ve o, bu hususta onların içki içmek dışında Hıristiyanlıkla ilgili hiç bir kurala uymadıklarını söylerdi²⁷⁴. İbn Sirîn'den rivâyet edilen bir habere göre Ubeyde'ye, Benî Tağlib tarafından kesilen hayvanların başkaları tarafından yenilmesinin câiz olup olmadığını sormuş, o da bu konuda şöyle demiştir: Onlar tarafından kesilen hayvanların eti yenilmez. Zira onlar içki içmek dışında Hıristiyanlıkları ile ilgili hiç bir prensibe bağlı kalmadılar²⁷⁵. Hıristiyan dinine intisap etme zamanına ge-

²⁷² et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 55.

²⁷³ eş-Şafi'i, "el-Üm", c. IV, s. 192.

²⁷⁴ es-San'anî, "el-Musannaf", c. VI, s. 55.

²⁷⁵ eş-Şafi'i, "el-Üm", c. IV, s. 194.

lince, bu konuda kimin Ehl-i Kitap'tan sayıldığı ve kimin sayılmadığı hususunda bazı bilgiler verilmiştir. Râvîler, kimin İslam'ın ortaya çıkışından önce bu dine mensup, kimin İsrailoğullarından ve kimin diğer gruplardan olduğunu zikretmişlerdir²⁷⁶. Fakat bu şüphe Benî Tağlib Hıristiyanlarını Ehl-i Kitap çemberinden çıkarmaya kadar varmamıştı. Belki de Ömer b. el-Hattab'ın onlar hakkındaki sözü, onların tamamen Ehl-i Kitap olma özelliği şartına haiz olmamaları kabilindedir. Bu sebepten dolayı bu rivâyete güvenilmez. Avâne b. el-Hakem, ve Ebu Mihnef'in zikrettikleri rivâyete göre Tağlib Hıristiyanlarının meselesi, cizye ödeme esasına dayanarak çözüme kavuşturulmuş ve onlarla Ömer b. el-Hattab arasında Müslüman olan bazı Benî Tağlib mensupları arabuluculuk yapmışlardır. Arabulucular arasında bu meseleye ve çözümüne en fazla ilgi duyan şahıs en-Nu'man b. Zür'a idi²⁷⁷. Bu şahsın ismi Zür'a b. en-Nu'man şeklinde de geçmektedir. Kendisi Benî Tağlib Kabilesindedir. Rivâyetlerin zikrettiklerine göre o, Ömer b. el-Hattab'a seslenerek şöyle diyordu: "Benî Tağlib kabilesi için senden kolaylık bekliyorum"²⁷⁸. Belki de Tağlib Hıristiyanlarının yiğitlik ve kahramanlıkla vasıflandırılması ve Bizanslılar'a yavaşmalarından dolayı kendilerine şefkat gösterilmesi, arabulucuların meseleyi bir an önce çözüme kavuşturmak istemelerinin sebeplerindedir. En-Nu'man'ın veya oğlunun, bu meseleyi, Tağlib kabilesini toparlamak ve diğer kabilelere karşı prestijini korumak amacıyla çözüme kavuşturmak istemesi de ihtimal dahilindedir.

Kabilecilik ve Bizans'la olan komşuluk faktörleri de meselenin çözümünde rol oynamıştır. Bu iki faktörün tesiri, Müslümanların ödemekle mükellef olduğu zekâta benzer bir çifte verginin onlardan alınmasında da görüldü. Osman b. Affan, Benî Tağlib kabilesinden cizye olarak sadece altın ve gümüş alınması emrini verince, güvenilir kaynaklar ona, Hz. Ömer'in onlar-

²⁷⁶ eş-Şafî'î, "el-Üm", c. IV, s. 105; İbn Teymiyye, "el-Fetavâ el-Kubra", Beyrut, (Trz.), c. IV, s. 619. Ayrıca et-Taberî ve el-Kurtubî tarafından yapılan Maide suresinin tefsirine bakınız.

²⁷⁷ Nesebi şöyledir: En-Nu'man b. Zür'a b. Haremi b. es-Seffâh b. Amr b. Ganm b. Tağlib b. Vâil (İbn Hazm, Cemheretü Ensabî'l-Arab, (Thk: Abdussellam Muhammed Harûn), Mısır, 1981, s. 306). Zikredilen rivâyetlere göre bu şahıs (en-Nu'man) Bekr b. Vâil oğullarını sevmiyordu. Hatta o, Zikâr savaşında Tağlib, Eyâd ve en-Nemir Kabilelerinin başı olarak onlara karşı savaşmıştır. (Bkz. İbn Habib, el-Muhabber, s. 360-361; el-Mes'udî, Murûc, c. I, s. 209; İbn Abdırabbih, el-İkd, c. II, s. 260-265). Hz. Peygamber kırk yaşındayken Zikâr savaşının meydana geldiği gözönünde bulundurulursa en-Nu'man'ın, Hz. Ömer dönemine kadar yaşamaması için bir engel olmasa gerekir. Hz. Ömer'le aralarındaki barış girişimini en-Nu'ma'nın oğlu da devam ettirmiş olabilir.

²⁷⁸ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 723; el-Belazurî, "Fütüh", s. 250-251.

dan zekâtın iki katını aldığı haber verdiler. Bunun üzerine o da bu uygulamaya son verdi²⁷⁹.

Bazı fakihler, Ömer b. el-Hattab'ın Tağlib oğulları ile yaptığı anlaşmayı ele almışlardır. eş-Şafiî'nin zikrettiğine göre Hz. Ömer, Tağlib oğulları ile onlardan zekâtın iki katını almak suretiyle anlaşma yaptı. Onlardan bu vergiyi zekât olarak değil, cizye olarak alınmasına ve isminin açıklanmamasına da karar verildi²⁸⁰.

Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellâm'ın zikrettiğine göre Hz. Ömer, Tağlib oğullarının, bu verginin kendilerinden cizye şeklinde alınmasından rahatsızlık duyduklarını görünce, Müslümanlardan kopup Bizans topraklarına kaçacaklarını düşündü. Ayrıca onlardan alınan cizye miktarına dokunmamakla birlikte isminin değiştirilmesinin Müslümanlara zarar vereceğini biliyordu. Onun bu konudaki düşüncesi çok isabetli ve yerindeydi. Ayrıca onun Tağlib oğulları ile ilgili uygulaması sayılmayacak iyiliklerinden biridir²⁸¹.

İbn Kudâme ise, Tağlib oğulları ile ilgili uygulamanın sebebi olarak şunu ileri sürer: Onlar güç ve otorite sahibi insanlardı, Bizans topraklarına kaçtılar, onlarla anlaşma yapılmadığı takdirde zararlı hale gelirler diye düşünüldü. Böylece istekleri kabul edildi, Sahabilerden de kimse Hz. Ömer'in bu uygulamasına karşı çıkmadı, böylece bu mesele icma' yolu ile çözülmüş oldu²⁸².

Hz. Ömer'in bu konuda şöyle dediği rivâyet edilmektedir: " Onlar (Benî Tağlib) ahmaktırlar; manâya razı oldular, fakat ismi kabul etmediler "²⁸³. Cerîr'in Tağlib oğulları hakkında el-Ahtal el-Tağlibî'ye hitaben söylemiş olduğu şu beyitte de cizye sözcüğü yer almaktadır: " Cizye alınmasaydı Sevâd ve Tağlib toprakları Müslümanlara dağıtılırdı ve sizlerde kölelik statüsüne tâbi olurduunuz. "

O, diğer bir sözünde de şöyle der: " Vergi toplamaya başladığımız da Tağlib'li cizyesini getirir ve helâk (yok) olmayı bekler. "

²⁷⁹ el-Belazurî, "Fütûh", s. 252.

²⁸⁰ eş-Şafiî, el-Üm, c. IV, s. 194-195.

²⁸¹ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 722-723.

²⁸² İbn Kudâme, "el-Muğni ve'ş-Şerhu'l-Kebir", Beyrut, 1972, c. X, s. 592-594.

²⁸³ Ebu Ubeyde, "Nekâiz", s. 195.

Hız. Ömer, Tağlib oğullarına vergi olarak zekâtın iki katını uygulaması dışında onlara çocuklarını vaftiz yapmamalarını da şart koştı²⁸⁴. Zikredilen rivâyetlere göre Tağlib oğullarına, çocuklarını vaftiz yapmamalarını şart koşan ilk idareci Allah'ın Elçisi'dir. Ebu Davud, Sünen²⁸⁵'inde Ziyad b. Hadîr'in Hz. Ali'den naklettiği bir rivâyette şöyle dediğini zikreder: "Yaşarsam Benî Tağlib Hıristiyanları üzerine ordu gönderir; silah tutan erkeklerini öldürüp, kadın ve çocuklarını da tutsak edeceğim. Zira onlarla, Hz. Peygamber arasında imzalanan ve çocuklarını vaftiz yapmamalarını şart koşan bir anlaşma metnini bizzat kendi elimle yazdım. " Fakat Ebu Davud bu hadîsin münker olduğunu söylüyor. Aynı zamanda Ahmed b. Hanbel de bu hadîsi şiddetle yalanlamaktaydı. İbn Sa'd'ın, Tabakât²⁸⁶'ında, Tağlib heyetinin Allah'ın Elçisi'ni ziyaret etmeleri konusunda zikrettiği rivâyete gelince, bu haber eğer doğruysa, öncelikle Arap Yarımadası'nın etrafında yaşayan Tağliblilerden bir grup için geçerlidir. Yoksa Fırat Adası'nda yaşayan Tağlib oğulları için doğru olması mümkün değildir. Zira bu bölgedeki Tağlibliler, Allah'ın Elçisi hayat-tayken daha Müslümanların hâkimiyeti altına girmemişlerdi. Bu sebepten dolayı büyük ihtimalle; Ömer b. el-Hattab'la Tağlib Hıristiyanları arasındaki anlaşma şartı, Fırat Adası'nın fethedilmesinden sonra imzalanmıştır. Böylece Tağlib Hıristiyanları, bu anlaşma gereğince kendileri dışında Tenûh ve Hire İbâdlarının durumunda olduğu gibi zimmî statüsüne girdiler²⁸⁷. Daha sonra İslam dini aralarında yayılmaya başladı. Hz. Ömer Müslümanlara atıyye (maaş) dağıtmaya başlayınca Hacer ve İbâd halkına 200 dirhem verdi. Bu da onlardan bazı kimselerin İslam'a girdiğini gösterir²⁸⁸. Zikredilen rivâyetlere göre Ali b. Ebî Talib halife olunca, Benî Tağlib heyeti Kufe'ye gelerek onunla, kendi dinlerinde kalmak ve çocuklarını Hıristiyan yapmamak şartıyla bir anlaşma yaptılar. Görülüyor ki, onların bu girişimi Hz. Ömer döneminde Müslümanlarla yapmış oldukları anlaşmanın yenilenmesiydi. Sonra Hz. Ali, onların anlaşma maddelerini ihlal ettiklerini duydu. Onları, üzerlerine yürüdüğü takdirde öldürmek ve tutsak etmekle tehdit etti. Hz. Ali, Muaviye'ye karşı Sıffin'e giderken, Tağlib topraklarına girdi. Onlardan Müslüman olan bazı kişiler kendisini karşılamaya çıktılar. O, gördüğü bu duruma çok sevindi

²⁸⁴ Yahya b. Adem, "Kitabu'l-Harac", (Thk: Ahmed Muhammed Şakir), Kahire, 1347, s. 66-70; eş-Şafi'i, el-Üm, c. IV, s. 194; İbn Kuteybe, el-Me'arif, s. 249; et-Taberî, Tarih, c. IV, s. 55.

²⁸⁵ Ebu Davud, "Sünen", (İstanbul, 1992, c. III, s. 429).

²⁸⁶ İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 316.

²⁸⁷ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 55.

²⁸⁸ en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XIX, s. 335.

ve eski görüşünden vazgeçti²⁸⁰. Onlardan bazıları, daha önce Sa'd b. Ebî Vakkâs, Medâin'deyken oraya göçmüşlerdi. Bu topluluk, daha sonra onunla (Sa'd b. Ebî Vakkas) birlikte Kufe'nin temelini atılmasına katılmışlar ve bazı kabile federasyonlarına intisap etmişlerdir²⁹⁰.

Irak ve Şam'daki fetih hareketi hedefini tamamladı. Bununla birlikte imkânların el verdiğince Arap Hıristiyanlarının ona karşı tutumlarını ve kendileri ile Müslümanlar arasındaki ilişkileri anlatmaya çalıştık. Araştırmanın tamamlanması için onlardan (Arap Hıristiyanları) Hıristiyan olarak yaşamaya devam edenlerin, ikinci aşamadaki İslâm fetih hareketinde oynamış oldukları rol üzerinde durmak gerekir.

Tarihî ve fikhî tespitler Müslümanların, İslâm fetih hareketinin gerçekleşmesinde onlardan destek aldıklarını göstermektedir.

Bir rivâyete göre et-Nemir ve Tağlib kabilesine bağlı bazı gençler Farslara karşı Müslümanların yanında savaşmışlardır ve bir Hıristiyan olan Ebu Zübeyd et-Tâi Farslara karşı Müslümanların yanında savaşmıştır. Ayrıca Benî Tağlib'den Müslüman ve Müslüman olmayan bazı kimseler Bizanslılara karşı el-Velîd b. Ukbe'nin yanında yer aldılar²⁹¹. Müslümanların yanında zimmî ve anlaşma yapan kimselerin yer aldığını gösteren bir delil de Ömer b. el-Hattab'ın Ehvaz cephesinde bulunan Müslüman kumandanlardan birine gönderdiği mektuptur. Ona, bu kumandanın orduyu aşılması zor olan bir dağa çıkardığı haberi gelir. Hz. Ömer bu kumandana bir mektup göndererek ne Müslüman ne de Hıristiyan bir askeri yormamasını ve onlar için kolaylıkla yapılan şeyleri seçmesini emreder²⁹².

el-Ahtal et-Tağlibî²⁹³. Cerîr'e karşı kavmini överek şöyle demiştir:

" Bazen korku veren yerlere gireriz, burada kahramanlık ve alaca atların kauldığı savaşlar bizden sorulur. "

Fıkıh alanında ise, fakîhler Müslümanların dışındaki topluluklardan yardım alma konusunu tartışmışlardır. Eş-Şafiî'nin²⁹⁴, zikrettiğine göre Allah'ın Elçisi (.A. S.) Benû Kaynuka Yahudileri ile birlikte bir sefer düzen-

²⁸⁰ Nasr b. Muzahim el-Minkarî, "Vak'atu Sıffin", Mısır, 1365, c. III, s. 146.

²⁹⁰ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 40, 48, 54, 78.

²⁹¹ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 48, 54, 78.

²⁹² et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 48, 54, 78.

²⁹³ Ebu Ubeyde, "Nekâiz", s. 63.

²⁹⁴ eş-Şafiî, "el-Üm", c. IV, s. 90, 177.

lemiştir. Eş-Şeybanî, Allah'ın Elçisi'nden bir hadîs naklederek şöyle dediğini zikreder: " Allah, bu dini, ahirette ahlakları olmayan bir kavimle destekleyecektir."²⁹⁵. ez-Zühri'den, o da Said b. el-Museyyib'ten naklettiği bir hadîste Ebu Hureyre'nin şöyle dediğini zikreder: " Allah'ın Elçisi (S. A. V.) şöyle dedi: "Allah, bu dini fâcir bir kişiyle de destekleyecektir."²⁹⁶.

Said b. el-As, babasından, o da, dedesinden şu rivayeti nakleder: Ömer b. el-Hattab'ın şöyle dediğini duydum: " Resulullah (S. A. V.)'ın: " Allah Tebâreke ve Te'alâ bu dini (İslam'ı) Fırat kıyılarında yaşayan Rabia kabilesine mensup Hıristiyan bir toplulukla koruyacaktır. " şeklinde konuştuğunu duymasaydım İslam'ı kabul etmeyen bir arabı hayatta bırakmayacaktım. "²⁹⁷. el-Kâsım b. Sellâm bu rivayeti Benî Tağlib meselesi ile ilgili konu çerçevesinde ele almaktadır. Bundan da Fırat kıyılarında yaşayan Rabia Hıristiyanlarından maksadın, Tağlib Hıristiyanları olduğu anlaşılmaktadır. Hadîsin senedi, râvilerin Emevî yanlısı olduklarını göstermektedir. Zaten Tağlib Hıristiyanları, Ümeyyeoğulları'nın müttefikleri ve hilâfetlerinin de destekçileriydiler. Belki de adı geçen hadîs, Benî Tağlib Hıristiyanlarının, Ümeyyeoğulları'na vermiş oldukları destek konusunda oynadıkları rolü ve Emevîlerin de onlara yapmış oldukları yardımı göstermektedir.

İbn Hazm'ın zikrettiğine göre Amir eş-Şa'bi'ye, Ehl-i Kitap (yahudi, Hıristiyan ve saire)'la gazaya çıkan Müslümanlar hakkında bir soru soruldu. Eş-Şa'bi de şöyle cevap verdi: " Fakih olan ve olmayan imam (alim)ların zimmîlerle gazaya çıkuklarını gözlerimle gördüm."²⁹⁸ . Müslim b. Rabia da onlardan yardım alırdı²⁹⁹. Selman el-Farisi'nin gazaları da Azerbaycan ve İrminiye (Ermenistan)'ye doğru yapılmıştır³⁰⁰. Fakat Fakihler, zimmîlerin, Müslümanlarla savaşa katılmaları konusunda, onların İslam bayrağı altında savaşmamaları ve Müslümanları yenilgiye uğratma ve oyuna getirme gibi olaylardan uzak olmaları şartını koymuşlardır³⁰¹.

²⁹⁵ eş-Şeybanî, "Şerhü Kitabi's-Siyer'l-Kebir", (Thk: Salahaddin el-Müneccid), Kahire, 1971-2, c. IV, s. 150.

²⁹⁶ İbn Hazm, "el-Muhallâ", Beyrut, (Trz.), c. VIII/11, s. 113.

²⁹⁷ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 722.

²⁹⁸ İbn Hazm, "el-Muhallâ", c. IV/7, s. 334. Eş-Şa'bi, Hz. Ali'nin halifeliğinin ilk yıllarında doğmuş ve ondan sonra yaşayan sahabeleri de görmüştür. Bkz. İbn Sa'd, et-Tabakât, c. VII, s. 170.

²⁹⁹ İbn Hazm, "el-Muhallâ", c. I/1, s. 346.

³⁰⁰ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 246.

³⁰¹ Bkz. eş-Şafi'i, el-Üm, c. IV, s. 89-90, 177; eş-Şeybanî, Şerh, c. IV, 170.

Cihad esnasında onlardan alınan yardım karşılığında kendilerine verilen maaş hususunda ise, ihtilafli görüşler vardır. Zikredilen rivâyetlere göre onlardan her birine ücret olarak belli miktarda para verilir³⁰². Bu Ebu Hanife, Mâlik ve Şafî'nin görüşüdür³⁰³. Diğer rivâyetlere göre onların her birine hisse şeklinde dağıtım yapılır. Bu da Evzâ'î, Sevrî ve Zühri'nin görüşüdür. Bu ise, sınır boyları halkı ile cihad ve askerî seferler konusunda bilgisi olanların ictihadıdır³⁰⁴. Şüphesiz ki, bu fikhî araştırmalar, zimmîlerin, İslam fetih hareketindeki rollerini gösteren bir tarihî gerçeği yansıtmaktadır.

Bütün bu anlatılanlardan sonra şunu vurgulamak istiyoruz. Hıristiyanlık Araplar arasında, Arap Yarımadası sınırları içerisinde, etrafında ve bu bölgenin sınırları dışında yer alan Irak ve Şam'da farklı derecede ve fakat birbirine yakın siyasi ve ekonomik şartlarda yayılmıştır. Fakat o (Hıristiyanlık), o dönemde kabile olarak temsil edilen cemaat şeklinde aralarına nüfûz etmedi. Aksine o fert bazında kalmaya devam etti ve onun siyasi, sosyal ve ekonomik yönden etkisi fert çemberinden grup (cemaat) çemberine geçmedi. Ayrıca kabile çıkarları Arap cemaatinin işlerinde hakemliğini sürdürmeye devam etti. İslam, Arapların hayatında görülmeye başlayınca, Arap Yarımadası'nda yaşayan Araplar ona (İslam) karşı belli bir tutum içerisinde oldular. Hıristiyanlığın bu tutumda aktif rol alması söz konusu değildir. Araplar arasında Hıristiyan olarak bulunan bir kişinin bu konudaki tutumu, kabilesinin tutumuna bağlıydı. Araplar fert ve gruplar halinde İslam'a girmeye başlayınca, onlarla birlikte - Yemen'deki Nocrân Hıristiyanlarından az bir kısım ve Arap Yarımadası'nın etrafındaki bazı ferdî durumlar hariç ki, bunlar da Müslümanlarla anlaşmalar yapmışlar ve onlarca zimmî statüsüne dahil edilmişlerdir - aralarında Hıristiyan olarak bulunanlar da İslam'a dahil oldular.

Irak ve Şam'daki duruma gelince, Görülüyor ki, bu iki ülkedeki İslâm fetih olaylarının akışı, Arap kökenli Hıristiyanların, Bizanslıların yanında yer almalarını, dinî bir sebebe dayandırmayı ve onların bu davranışının dine dayalı bir duygudan kaynaklandığını ve onlarla Müslümanlar arasındaki savaşın bir dinî savaş olduğu fikrini asla desteklememektedir. Aynı zamanda fetih hareketini, bünyesinde Arapların şahlanışının ve söz birliğinin bir araya geldiği ortak bir proje olarak görmeyi de desteklemez. Aksine Şam ve Irak'ta meydana gelen Mü'te, Yermük, Fihl, Kinnesrin, Aynu't-Temr, Tekrit ve ben-

³⁰² Bkz. eş-Şafî'î, el-Üm, c. IV, s. 89; eş-Şeybanî, Şerh, c. III, s. 904.

³⁰³ Bkz. İbn Hazm, "el-Muhallâ", c. IV/7, s. 346.

³⁰⁴ Bkz. İbn Kudâme, "el-Muğni", c. X, s. 457.

zeri savaşlarda, Araplar arasında topluluk psikolojisinden kaynaklanan bazı tavır ve davranışlar olarak ortaya çıkmıştır. Üstelik bu savaşlarda grubun davranışı ile grupta yer alan ferdin davranışı aynı olmuştur. İslam fetih hareketine karşı düşmanca bir tutum sergileyerek ve muhalefet ederek başlamış, sonra onunla beraber hareket etmiş ve onunla uyum içinde olmuştur.

Görülüyor ki, her şeyden önce Hıristiyan Arapların tutumu, kabilenin otoritesi, bağımsızlığı, düşmanlardan onun intikamını almak ve onun hayatının devam etmesi uğrunda en iyi müttefikler seçmek şeklinde kabilenin çıkarlarında kendini gösteren ferdi menfaatlerden kaynaklanıyordu. Arapların tahminine göre Farslar ve Bizanslılar Müslümanlardan daha kuvvetliydi, bu yüzden de onlar için Müslümanlarla birlikte hareket etmek, Bizanslılarla Farslar arasında yaşayan Arapların çıkarları açısından bir tehdit oluşturmaktaydı. Bunun yanında özellikle Irak Arapları arasında düşmanca bir karakter taşıyan kabilecilik ruhu da yaygındı. Bu olgu ise, Farslarla Bizanslılara karşı üstünlüğü kanıtlama işini, ister istemez maddî ve fikrî kaynaklara sahip olan Müslümanların omuzlarına yüklemekteydi. Gerçekten de Müslümanlar bu saldırıyı askerî ve fikrî yönden berteraf etmede başarı elde edince ve siyasi durum yavaş yavaş lehlerine değişmeye başlayınca, Araplar durumun değişmesi ile birlikte Müslümanların tarafına geçmeye başladılar. Bir daha görüyoruz ki, Arap kökenli Hıristiyanların tutumu, kabilelerinin tutumu ile birleşmektedir. Elbette ki, Tağlib Hıristiyanlarının tutumu bunun dışında tutulamaz. Zira onların meselesi, kabile çatısı altında, Şeriat çerçevesinde ve onun hükümlerine bağlı kalarak çözüme kavuşturulmuştur.

KAYNAKLAR

- ARNOLD, Thomas, *The Preaching of Islam. A history of the Proppagation of the Muslim Faith.* SH. Muhammad Ashraf Kashmiri Bazar, Lahore 1968, p.I
- BAYNES, Norman, *el-İmbaratoriyye el-Bizantıyye*, Çev. Hüseyin Mu'nis-Mahmud Yusuf Zayid, *Lücnütü't-Te'lif ve'Terceme ve'n-Neşr*, Kahire, 1957.
- EL-BELAZURİ, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Ensabü'l-Eşraf*, *Mektebetü'l-Müsenna*, Bağdat, (trz.).

- EL-BELAZURî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), Fütûhu'l-Buldan, Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'-Ömer Enîs et-Tabbâ'â, Dâru'n-Neşr li'l-Cami'iyîn, Kahire, 1377/1957.
- EL-BELAZURî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), Fütûhu'l-Buldan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Beyrut, (trz.).
- BELL, Richard, The Origin of Islam in its Chridtian Environment. The Guning lectures Edinburgh University 1928 Frant Cass and Co. Ltd 1968.
- EL-BEKİRî, el-Vezîr el-Fakîh Ebu Ubeydullah b. Abdulaziz el-Endelusî (487/1094), Mu'cem mâ İsta'cem mîn Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâki', Thk. Mustafa es-Sakkâ, Kahire, 1364/1945.
- EL-BİKÂ'î, Burhaneddin (885/1480), Ahbaru'l-Cilâd fi Fethi'l-Bilâd, Laleli Ktb. Nu. 1994, İstanbul.
- BROKELMANN, Carl, Tarihu'l-Edebi'l-Arabi, Çev. Abdulhalim en-Necâr, Dâru'l-Me'arif, Mısır, (trz.).
- BUTLER, Alfered J., The Arab Conquest of Egypt. The Last Thirty Years of the Roman Dominion, Second Edition Printed in Great Britain at the University Press, Oxford.
- CÂDULMEVLA, Muhammed Ahmed ve Arkadaşları, Eyyâmû'l-Arab fi'l-Cahiliyye, Kahire, (trz.).
- CEVÂD ALÎ, el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm, Mektebetü'n-Nahda, Bağdat, 1976.
- ED-DİNEVERî, Ebu Hanife Ahmed b. Davud (282/895), el-Ahbâru't-Tıval, Kahire, (trz.).
- ED-DÛRî, Abdulaziz, el-Cüzûrû't-Tarihiyye lil-Kavmiyyeti'l-Arabiyye, Davu'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1960.
- ED-DÛRî, Abdulaziz, Bahsun fi Neşeti İlmi't-Tarih İnde'l-Arab, Beyrut, (trz.).
- EBU DAVÛD, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (275/888), Sünen Ebu Davûd, Kahire, 1371/1952.

- EBU TEMMÂM, Habib b. Evs et-Tâi (231/845), Nekâiz Cerîr ve'l-Ahtal, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1922.
- EL-EZDî, Muhammed b. Abdullah (231/845), Tarihu Fütûhi'ş-Şam, Thk. Abdulmün'im Abdullah Amir, Müessesetü Sicilli'l-Arab, Kahire, 1970.
- EL-EZDî, Muhammed b. Abdullah (231/845), Fütûhu'ş-Şam, Ayasofya Ktb. Nu 3326, İstanbul.
- FRYE, R.N. The Cambridge History of Iran. Volume 4- The Period from the Arab İnvacion to the Saljugs, Cambridge University Press.
- GİBB, H., Dirâsâtun fi Hadareti'l-İslâm, Çev. İhsan Abbas, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1964.
- HALİFE B. HAYYÂT (240/845), Tarihu Halife b. Hayyât, Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, (trz.).
- EL-HEMDANî, Ebu Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kub b. Yusuf b. Davud (334/945), Sıfatu Cezîreti'l-Arab, Nşr. Muhammed b. Belhîd en-Necdî, Mısır, (trz.).
- HİTTİ, Philip, Edvard Corci, Cebrail Cebbûr, Tarihu'l-Arab Mutawal, Dâru'l-Keşşaf li'n-Neşr ve't-Tibâ'â ve't-Tevzî', Beyrut, 1965.
- İBN ABDİRABİH, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelusî (328/939), el-İkdu'l-Ferîd, Thk. Ahmed Emîn-Ahmed ez-Zeyn-el-Ebyârî, Kahire, (trz.).
- İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah (571/1175), Tehzibu Tarih Dımaşk, Dâru's-Sîre, Beyrut, 1399/1979.
- İBN BITRİK, Said (328/), Kitabü't-Tarih el-Mecmû' alâ't-Tahkik ve't-Tasdîk, Beyrut, 1909 (Yahya b. Said el-Antakî'nin "Tarih" adlı eseri ile bir arada yayınlanmıştır).
- İBNU'L-CEVZî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), Tarihu Ömer b. el-Hattab, Thk. Abdulkerim er-Rifaî, Kahire, (trz.).
- İBNU'L-ESİR, İzzuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1232), el Kamil fi't-Tarih, Dâru'l-Kitab el-Arabi, Beyrut, (trz.).
- İBN HABİB, Ebu Cafer Muhammed (245/859), el-Muhabber, Thk. Lichtenstater, el-Mektebu't-Ticarî li't-Tibâ'â ve'n-neşr, Beyrut, (trz.).

- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), Tarihu İbn Haldûn, Beyrut, 1391/1971.
- İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım en-Nusaybî (367/977), Kitabu Sureti'l-Arz, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, ((trz.).
- İBN HAZM, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said (456/1064), el-Muhallâ, el-Mektebu't-Ticarî li't-Tıbbâ'â ve't-Tevzi' ve'n-Neşr, Beyrut, (trz.).
- İBN HAZM, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said (456/1064), Cemheretu Ensabi'l-Arab, Thk. Abdussellâm Muhammed Harûn, Dâru'l-Me'arif, Mısır, 1391/1981.
- İBN HİŞAM, Ebu Muhammed Abdülmelik (218/833), es-Sîretu'n-Nebeviyye, Thk. Mustafa es-Sakkâ ve Arkadaşları, Dâru İhya et-Turâs el-Arabî, Beyrut, 1391/1971.
- İBNU'L-İBRî, el-Maltî (685/1286), Tarihu Muhtasari'd-Düvel, Beyrut, 1958.
- İBNU'L-KELBî, Ebu'l-Münzîr Hişam b. Muhammed b. es-Sâib b. Bişr (204-6/819-21), Kitabu'l-Asnâm, Thk. Ahmed Zeki Bâşâ, Dâru'l-Kutub el-Mısriyye, Kahire, 1343/1924.
- İBN KUDÂME, Muvaffakuddin (630/1223), el-Muğni, Dâru'l-Kitab el-Arabî, Beyrut, 1972.
- İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), el-Me'arif, Thk. Muhammed İsmail Abdullah el-İbâdî, Dâru İhya et-Turas el-Arabî, Beyrut, 1390/1970.
- İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), eş-Şi'r ve'ş-Şu'ara', Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Me'arif, Mısır, 1966.
- İBN MÂCE, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (275/888), Sünen İbn Mâce, Thk. Muhammed el-Arabî, Beyrut, (trz.).
- İBN RESÛL, el-Meliku'l-Eşref Ömer b. Yusuf, Turfatu'l-Ashab fi Temyizi'l-Ensâb, Thk. K.W. Zetersteen, el-Mecmeu'l-İlmî el-Arabî, Dımaşk, 1949.
- İBN RÛSTE, Ebu Ali Ahmed b. Ömer, el-A'laku'n-Nefise, VII, Leiden, 1891.

- İBN SELLÂM, Ebu Ubeyd el-Kâsım (224-839), Kitabu'l-Emvâl, Thk. Muhammed Halil Heras, Mektebetü'l-Kulliyeti'l-Ezheriyye, Kahire, (trz.).
- İBN SEYYİDU'N-NÂS, Fethullah Muhammed b. Ebî Bekr Muhammed el-Ya'murî el-Endelusî (734/1334), Uyûnu'l-Eser fi-Funûni'l-Meğâzi ve's-Şemâil ve's-Siyer, Dâru'l-Cebel, Beyrut, 1974.
- İBNU'T-TALLA', Ebu Abdullah Muhammed b. Ferec el-Mâlikî (497/1103) Akdiyatı Resulillâh, Thk. Muhammed Ziya' el-A'zamî, Dâru'l-Kitab el-Mısri, Kahire, 1978.
- İBN TEYMİYYE, Ebu'l-Abbas Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalim (728/1328), el-Fetâvâ el-Kubrâ, Dâru'l-Marife li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, (trz.)
- IRFAN, Kawar, The Arab Kingdom of Ghassan. Its Origins, Rise and Fall. Muslim Work 1956 Volume 46 P. 194-206.
- EL-İSFAHANİ, Hamza b. el-Hasen (351/962), Tarihu Sinni Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ', Kahire, (trz.).
- EL-KERHÎ, İbn İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Thk. Muhammed Câbir Abdul'âl el-Hüseyn, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1381/1961.
- EL-KULÂ'î, Ebu'l-Rabî Süleyman b. Musa, el-İktifa' fi's-Siyer ve Meğâzî'l-Hulefa' es-Selâse, Ayasofya Ktb. Nu 2972, İstanbul.
- EL MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tahir. (355/964), el-Bed' ve't-Tarih, Kahire, (trz.).
- MARY b. SÜLEYMAN, Ahbaru Betârikau Kursiyyi'l-Maşrık, Rumiye el-Kubra, 1899.
- MAYERSON, Philip. New York University, Article: The First Muslim Attacs on Southern Palestine. A.D. 633-634; Vol. 95, 1964, p. 155-199.
- EL-MES'UDÎ, Ebu'l-Hasen b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali (346/957), Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher, Thk. Muhyeddin Abdulhamid, Kahire, 1396/1966.

- EL-MİNKARÎ, Nasr b. Muzahim (212/827), Vak'atu Sıffin, Kahire, 1365.
- MUIR, S.R. William: The Caliphate. Its Rise, Dedine and Fay With Anew Introduction by: Zeine N. Zeine Beirut, Khayats 1963.
- MUSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nişaburî (261/874), el-Camiu's-Sahih, Müessesetü't-Tıbbâ'â lî Dâri't-Tahrir lî't-Tab' ve'n-Neşr, Kahire, 1384 (1329 İstanbul baskısından çoğaltılmıştır.
- NÖLDEKE, Theodor, Umerâu Gassân, Çev. Bendli Cevzi-Kostantin Zureyk, Beyrut, 1933.
- EN-NÜVEYRî, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvehhab (733/1332), Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb, el-Müessesetü'l-Mısıryye el-Âmme, Kahire, (tr.).
- OMAN, C.W. C., el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye, Çev. Mustafa Bedir, Dâru'l-Fikr el-Arabi, Beyrut, 1953.
- RÜSTEM, Esed, er-Rûm ve Sılâtuhum bî'l-Arab, Dâru'l-Keşşaf, Beyrut, 1955.
- SÂLİM, Abdulaziz, Dîrasât fi Tarihi'l-Arab, Dâru'l-Me'arif, Kahire, 1967.
- ES-SAN'ANÎ, Ebu Bekr Abdurrezzak b. Humam (211/826), el-Musannaf, Thk. Habuburrahman el-A'zamî, Kahire, (tr.).
- ES-SERAHSÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ebî Sehl (490/1097), el-Mebsût, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, (tr.).
- EŞ-ŞERİF, Ahmed, Kureyş Kabiletü'l-Arab Kable'l-İslam, Mecelletü Kulliyeti'l-Adâb ve't-Terbiye, Kuveyt, 1392/1972, S. 1.
- EŞ-ŞEYBANÎ, Muhammed b. el-Hasen (189/804), Şerhu's-Siyer el-Kebîr, Thk. Selahuddin el-Munecid, Kahire, 1971.
- ET-TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Me'arif, Mısır, (tr.).
- ET-TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), Cami'u'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân, Bulak, 1327.
- TİBAWÎ, A.L. Article: Christains Under Mohammad and his First Two Calips. İslamic Quarterly. Vol. 6, p. 30-46.

- TRIMINGHAM, J. Spencer, *Christianity Among the Arabs in Pre-Islamic Times*. Lonhman. London an New York.
- TRITTON, A.S.: *The Caliphs and Their non-Muslim Subjects*. Frank Cass and GO Ltd 1970.
- EL-VAKİDÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Fütûhu's-Şam, Dâru'l-Cil, Beyrut*, (trz.).
- EL VAKİDî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitabu'l-Meğâzi, Kahire, 1271/1855*.
- EL VAKİDî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Fütûhu's-Şam, Ayasofya Ktb. Nu. 3329, İstanbul*.
- YAHYA B. ADEM, el-Kureşî (203/818), *Kitabu'l-Harac, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire, 1347*.
- EL-YA'KUBî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (292/905), *Tarihu'l-Ya'kubî, Dâru Sâdır, Beyrut, 1379/1960*.
- YAKÛTU'L-HAMEVî, Şihabuddin Ebu Abdullah Yakût b. Abdullah el-Hamevî er-Rumî el-Bağdadî (626/1228), *Mu'cemu'l-Buldan, Dâru Sâdır, Beyrut, 1374/1955*.
- EL-YUSUF, Abdulkadir Ahmed, *el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye, el-Mektebetü'l-Asriyye li't-Tibâ'â ve'n-Neşr, Sayda-Beyrut, (trz.)*.